

सन्धान

वर्ष १
अङ्क २
भदौ, २०६४
(September 2007)

चियाको
इतिवृत्तान्त

१

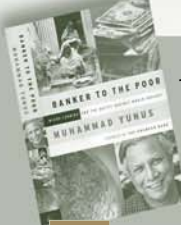
समीक्षक:
भू जियान्श

कागजी
षड्यन्त्रमा
आप्रवासी
महाजन

२

समीक्षक:
रत्नसंसार श्रेष्ठ

गरिबीको कथा

३

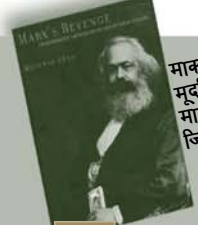
समीक्षक:
प्रदीप अधिकारी

एशियालीलाई
ब्यूझाउने
प्रयास

४

समीक्षक:
तुलानारायण साह

मार्क्सवाद
मूर्दावाद !
मार्क्सिय चिन्तन
जिन्दावाद !!

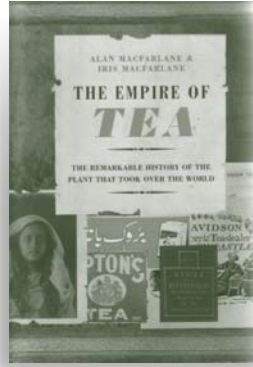
५

समीक्षक:
दीपक ज्ञवाली

बास्ना आउने चियाको चुस्की लिएर धनीहरू सन्तुष्टि लिन्छन् । कारखाना, खानी र प्लान्टेसनहरूमा काम गर्ने मजदुरहरूको खाजाको साथी हो-चिया । विश्वका हरेक देशमा चिया पिउनेहरू छन् । सभा र सेमिनारपछि चियाब्रेक हुन्छ । ब्रेकले सहभागीहरूलाई भेटघाट गर्ने मौका दिन्छ । कम्प्युटरमा काम गर्दागर्दा पनि चियाको चुस्की लिन सकिन्छ । जापानीहरू त चिया-अनुष्ठान नै गर्दछन् । विश्वभरि आफ्नो प्रभुत्व जमाउने यस भोलको इतिहासबारे लेखिएको पुस्तक हो- द इम्पायर अफ टी । पुस्तकका लेखक हुन्, आलान म्याकफारलेन र उनकी आमा आइरिस म्याकफारलेन ।

१४ अध्यायको यस पुस्तकको पहिलो अध्याय हो- 'मेमोयर्स अफ ए मेम साहिब' र लेखिका हुन्- आइरिस । उनका पति अर्थात् आलानका बाबु आसामको चियाबगानका म्यानेजर थिए । बाल्यकालमा चियाबगानमा हुर्केका आलान म्याकफारलेन २० वर्षको उमेर पुगेपछि बेलायतबाट भारत आए, अध्ययनका लागि आसाम जान तर पूर्वोत्तर भारतको राजनीतिक तनावका कारणले उनलाई आसाममा खोजकार्य गर्न दिइएन । आलान भन्दछन्- "आसामको चियाबगानबारे खोज-अध्ययन गर्न नसकेपछि मानवशास्त्रीको नाताले म छिमेकी देश नेपाल गएँ र गुरुङहरूबारे अध्ययनमा लागें ।" बेलायती सेनाको प्रख्यात गोर्खा रेजिमेन्टका रिट्रुटहरू आसामको चियाबगानमा पनि सुरक्षार्थ खटाइएका

समीक्षक: भू जियान्श

The Empire of Tea

The Remarkable History of the Plant That Took Over the World
By Alan Macfarlane and Iris Macfarlane
The Overlook Press, 2003

ISBN: 1-58567-493-1

Pages: 308

चियाको इतिवृत्तान्त

हुन्थे । गुरुङहरूका बारे आलान म्याकफारलेनका पुस्तकहरू प्रकाशित छन् ।

चियाको साम्राज्यले विश्वका करोडौं व्यक्तिलाई कसरी प्रभावित गर्‍यो भन्ने इतिहास पुस्तक प्रस्तुत गर्दछ र साथै चियाखेतीको माध्यमद्वारा पूर्व-उत्तर भारतमा चल्दै गरेको राजनीतिक र सामाजिक परिवर्तनको विवरण पनि दिन्छ । हामी सबैले बिहान उठेर चुस्की लिने तातो भोलको रोमाञ्चकारी

इतिहास द्वन्द्व, शोषण र नियन्त्रणको राजनीतिमा कसरी जकडिएको छ भन्ने अनौठो विवरण पुस्तकमा समेटिएको छ ।

पूर्वलाई पश्चिमसित जोड्ने चिया

चियाको इतिहासले औद्योगिक क्रान्ति, उपनिवेशीकरण र पुँजीवाद स्थापित हुने क्रममा क्षेत्रीय स्तरमा शक्तिप्रयोगको दृष्टान्त समेटेको छ । रेसमपछि एशियाली इतिहासलाई पश्चिमी सभ्यतासित जोड्ने

१

पुस्तकको मौलिक रसास्वादन

पश्चिमी सभ्यताका विश्वप्रसिद्ध दार्शनिकहरूका कृतिहरूको विश्लेषण गर्दै दार्शनिक एवं दर्शन-विश्लेषक ब्रायन म्याजी आफ्नो पुस्तक 'कन्फेसन अफ ए फिलोसफर' मा भन्दछन्- "सहायक साहित्य (सेकेन्डरी लिटरेचर) मा समय बिताउनु भनेको थोरै गहिराइको पानीमा डुबुल्की लगाउनु हो। विख्यात दर्शनशास्त्री (का मौलिक कृति) सित समय बिताउनु समुद्रको गहिरो पानीमा डुबेको स्वाद लिनु हो।" वास्तवमा उत्कृष्ट साहित्यबारे अरुले गरेका व्याख्या मौलिक कृति पढेको जस्तो हुन सक्दैन। पुस्तकसितको सम्बन्धले पाठकलाई प्रश्न गर्न, संवाद, छलफल, विवाद र तर्क गर्न प्रेरित गर्दै सो कृतिसँग अन्तर्क्रिया गर्ने स्तरमा लैजान्छ। दुई फरक व्यक्तिले एउटै पुस्तकसित गरेको अन्तर्क्रिया एकै खालको हुँदैन, फरक हुन्छ। दर्शनशास्त्रप्रति इङ्गित गर्दै म्याजी लेख्दछन्- "सहायक साहित्यमा मात्रै आधारित रहँदा व्याख्याताले गरेका गल्ती ठीक मान्दै पाठक आफैँ पनि गलत निर्व्यालमा पुग्दछ।"

हरेक पुस्तकले ऐतिहासिक, राजनीतिक र सामाजिक सन्दर्भ प्रतिविम्बित गर्दछ। त्यस कालखण्डको भाषाविकासको स्थिति कुनै न कुनै रूपमा समेट्दै पुस्तकले समकालीन कालखण्डलाई आफ्नै अङ्कका रूपमा समावेश गरेको हुन्छ। दर्शनशास्त्रको सन्दर्भ उल्लेख गर्दै म्याजी लेख्दछन्- "धेरैजसो समीक्षकले गरेका विवेचनामा पुस्तकका यस्ता सारतत्व हराउँदछन्। साथै, व्याख्याताले आफ्नो सन्दर्भको क्षितिजमा रहेर गरेको पुस्तक-विवेचनाले सो समीक्षा पढ्ने पाठकलाई समीक्षकको दायरामा सीमित राख्दछ। पाठक मौलिक कृतिसँग पुग्नु जरुरी हुन्छ।"

'मन्थन' का पातामा प्रस्तुत पुस्तक-समीक्षाहरू पनि म्याजीले इङ्गित गरेका सीमितताबाट पृथक् छैनन्। तथापि विश्वमा प्रकाशित हुने सबै पुस्तक हरेक व्यक्तिले पढ्न व्यावहारिक छैन, सम्भव हुँदैन। कि त यन्त्रमानव (रोबोट) हुनुपर्ने, पुस्तक देखेबित्तिकै 'ज्ञान' भन्दै खरर पढिहाल्ने रोबोट किरदार भएको हलिउडको चलचित्रजस्तै। पुस्तक निकै छिटो पढ्न सक्ने सीप भएका व्यक्तिहरू पनि भेटिन्छन्। समीक्षा-विधा पुस्तकको पहुँच बढाउने र समीक्षकको दृष्टिकोणबाट प्रस्तुत गाथाको चिरफार गर्ने माध्यम हो। पुस्तकको समीक्षा पढेर लेखकसित अन्तर्क्रिया गर्न पाठक प्रेरित हुनु समीक्षकको सन्तोषको विषय भने बन्न सक्दछ। समीक्षा र मौलिक कृतिबीच गरिने वैचारिक यात्राले पुस्तक-संस्कारलाई सिर्जनात्मक तहमा लैजान्छ।

समकालीन नेपाली साहित्यसम्बन्धी आफ्नो लेखमा लेखिका मन्जुश्री थापा नेपालमा जाँगरिलो पुस्तक-संस्कार प्रोत्साहित हुनुपर्ने आह्वान गर्दछिन्। लेखिका थापाको थप आह्वान छ- "मौलिक भाषामा या अनुवादित, अन्तर्राष्ट्रिय पुस्तक उपलब्ध हुनुपर्दछ, समीक्षा र पुस्तकका उद्धारण छापिनुपर्दछ, पुस्तकालय र पुस्तक-वाचनस्थल स्थापना गरिनुपर्दछ, पुस्तक-क्लबहरू सुरु हुनुपर्दछ र पुस्तकबारे आलोचनात्मक संवाद अघि बढ्नुपर्दछ।"

नेपालमा यस्ता केही प्रयास सुरु भएका छन्। फाइन प्रिन्ट बुक क्लबले पुस्तकबारे छलफल गर्ने शृङ्खला चलाउनुका साथै अङ्ग्रेजी भाषामा 'रिड' नामक पत्रिका प्रकाशन गर्दछ। नेपालको जेठो पुस्तकगृह रत्न पुस्तक भण्डारले नेपाली पुस्तक र लेखकको दृष्टिकोण समावेश गरिएको 'पुस्तक संसार' नामक पुस्तिका छाप्न थालेको छ। यस्ता प्रयास निरन्तर राख्नु र मोफसलमा पनि पुग्नु अगाडिको चुनौती हो। दैनिक र साप्ताहिक पत्रिकामा संलग्न गरिने पुस्तक-समीक्षा त छँदै छन् तर समीक्षाले संवादको क्रम सुरु गर्नु त्यत्तिकै आवश्यक भइसक्यो। लेखिका थापाको आह्वानअनुरूप नेपाली पुस्तक-संस्कार हालको भन्दा धेरै भङ्गिन थालोस्।

पदार्थ चिया बन्न पुग्यो। सन् १६६० देखि १७२० सम्मको कालखण्डमा पश्चिमी गोलार्द्ध खास गरी बेलायतमा चिया निकै प्रचलित भइसकेको थियो। चिया आपूर्ति हुन्थ्यो- चीनबाट। चीनको समुद्री किनाराको क्षेत्र र फुजियान प्रान्तमा सानो पातको चिया (क्यामोलिया सिनेन्सिस) उत्पादन गरिन्थ्यो भने युनान प्रान्तमा ठूलो पातको चिया। युनानबाट तिब्बत, बर्मा, भारत, साइबेरिया, मङ्गोलिया र इस्लामिक देशहरूसम्म पनि चिया निर्यात हुन्थ्यो। युनान-प्रान्तमा खेती गरिएका चिया उत्तरी र दक्षिणी सिल्क रोडबाट अन्यत्र लगिन्थ्यो।

सन् १७७० तिर पहिलो औद्योगिक क्रान्तिको कालखण्ड आइपुग्दासम्म बेलायतमा चिया सर्वमान्य पेय भइसकेको थियो। माग बढे पनि चीनबाट आपूर्ति गरिने परिमाणले सन्तुलन राखेकै थियो। माग बढेपछि चिया-व्यापारमा संलग्न उद्यमीहरू पनि बढे। बिस्तारै उनीहरूको ध्यान यान्त्रिकीकरण, ऊर्जाका नयाँ स्रोत र श्रमिक व्यवस्थापनका नयाँ तौरतरिका चिया उत्पादनमा पनि प्रयोग गर्नुपर्दछ, भन्नेतर्फ मोडियो। कोइला, जनावर, हावा र जल-ऊर्जाको प्रयोग गरी बेलायत संसारको सबैभन्दा शक्तिशाली राष्ट्र बनेको थियो। यस्तै तरिका प्रयोग गरेर बेलायतमा कृषि उत्पादकत्व बढेको थियो। उनीहरूको निर्व्याल थियो, नयाँ विधिसित अनभिज्ञ चिया उत्पादन गर्ने चीनको पुरातन तरिकाले पुँजीवादी दक्षता हासिल गर्न सकिँदैन।

कोइला, जनावर, हावा र
जल- ऊर्जाको प्रयोग गरी बेलायत
संसारको सबैभन्दा शक्तिशाली राष्ट्र
बनेको थियो।

चीन सरकारलाई करबाट आउने फाइदा किन लिन दिने भन्ने शोच पनि चिया-आपूर्तिमा संलग्न उद्यमी र व्यापारीहरूले राख्न थालेका थिए। पूर्विआहरूले आफ्नो उत्पादनबाट धनआर्जन गर्ने गरेको युरोपेलीहरूलाई अमान्य हुन थाल्यो अनि चिनी, अफिम, रबर, कफी र कोकाजस्ता वस्तुमा युरोपेली नियन्त्रण जायज। ठूला चियाबगानद्वारा सञ्चालन गर्न सके यान्त्रिकीकरण र व्यवस्थित श्रम-प्रयोगद्वारा बेलायतमा जस्तै दक्षता बढ्ने एवं धेरै फाइदा हुनेबारे युरोपेली विश्वस्त हुन थालेका थिए, तर चीनबाट चिया आयात गर्ने एकाधिकार पाएको इस्टइन्डिया कम्पनी चिया उत्पादन गर्ने वैकल्पिक स्थान खोज्न त्यति उत्सुक थिएन।

अफिम युद्ध

१८ औँ शताब्दीको मध्यसम्म चिया आयात गर्नका लागि बेलायतले बङ्गालबाट निर्यात गरिने कपासको माध्यमद्वारा भुक्तानी गर्दथ्यो। बेलायती व्यापारीहरूले भुक्तानी गर्ने अर्को आधार थियो- चाँदी। चीन आफैँले कपास उत्पादन गर्न थालेपछि कपासद्वारा भुक्तानी गर्ने विधि कायम रहेन। सन् १७७६ मा अमेरिकी क्रान्ति सुरु

भएपछि पनि भुक्तानी व्यवस्थामा प्रभाव पऱ्यो : मेक्सिकोबाट आउने चाँदीको परिणाम घट्न थाल्यो । फलस्वरूप चियाको बढ्दो माग आपूर्ति गर्न आवश्यक रकम उपलब्ध भएन । लत लाग्ने औषधी समस्याको समाधानका रूपमा निस्कियो । यो औषधी थियो—अफिम ।

सन् १७५८ मा बेलायती संसदले इस्ट इन्डिया कम्पनीलाई भारतमा अफिम खेती गर्ने एकाधिकार दियो । चीनले अफिमको आयात प्रतिबन्ध लगाए पनि अवैध कारोबार रोकिएको थिएन । सन् १८३० तिर बङ्गालमा १० लाख जनसङ्ख्या अफिम खेतीमा संलग्न थिए र त्यस वर्षसम्म चीनमा भन्डै १ हजार ५ सय टन अफिम निर्यात भयो । इस्ट इन्डिया कम्पनीको अफिम उत्पादन र चिया व्यापारमा एकाधिकार त थियो तर यीबीचको सम्बन्ध प्रत्यक्ष भने थिएन । कम्पनीले भारतमा कार्यरत त्यो बेलायती व्यापारीहरूलाई अफिम बेच्दथ्यो, जुन उनीहरू चीन लैजान्थे । व्यापारीहरूबाट कम्पनीले चाँदी लिन्थ्यो र चाँदी चिया किन्का लागि लन्डनका व्यापारीलाई दिन्थ्यो । अफिम र चिया व्यापार गर्दा यसखाले लेनदेन हुन्छ भन्ने सबैलाई थाहा थियो, तर परेमा यस्तो केही हुँदैन भन्न सबै तयार रहन्थे । अमेरिकी व्यापारीहरूको चीनलाई अफिम आपूर्ति गर्ने तरिका पनि फरक थिएन तर उनीहरू ओटोमान साम्राज्यमा उत्पादन हुने तल्लो स्तरको अफिम बेच्दथे ।

चिनियाँ अधिकारीहरूको अफिम आयात बन्द गर्ने प्रयास सफल भएन । केही नलागेपछि उनीहरूले वर्ष दिनसम्म पुग्ने अफिम जलाइदिए र सो व्यापारमा संलग्न बेलायती र चिनियाँहरूलाई गिरफ्तार गरे । तत्पश्चात् युद्धको घोषणा भयो । युद्धमा बेलायती युद्धपोतले चिनियाँ किल्ला-बन्दी चकनाचूर पारिदिए । सन् १८३२-१८४२ को अफिम युद्धपछि चीन सरकार बेलायतलाई थुप्रै सुविधा दिन बाध्य भयो र साथै हडकडमाथिको आफ्नो सम्प्रभुता छाड्न पनि । तत्पश्चात् चीनमा भएका जनविद्रोहका घटनाहरू अफिम युद्धसित जोड्न त सकिँदैन तर पश्चिमीहरूको आम्दानी बढाउन चिनियाँ सभ्यताको बलात्कार भयो । इतिहासविद्हरू बेलायतले चीनमा अफिम लादेको थिएन । जस्तो : चीनमा अफिमको माग थियो र चिनियाँहरू नै सो आपूर्ति गर्दथे भन्ने तर्क पनि गर्दछन् । १९औँ शताब्दीको अन्त्यमा चीनको आन्तरिक उत्पादनले अफिमको आयात विस्थापित पनि गऱ्यो । तर, बेलायतीहरूको चिया पिउने बानी र अफिमको व्यापारबीच सम्बन्ध थिएन भन्न भने सकिँदैन ।

आसामी चियाबगान

यस्ता घटनाक्रमका कारण बेलायतीहरूलाई चिया आपूर्तिको लागि आफूले नियन्त्रण राखेको स्थानमा चिया उत्पादन गर्नु आवश्यक भयो । भारतमै चियाखेती गर्न सके इस्ट इन्डिया कम्पनीको आयस्रोत पनि बढ्ने र स्थानीयवासीलाई काम पनि दिन सकिने तर्क गर्न थालियो । अगाडिका प्रश्नहरू थिए—के भारतमा चिया उत्पादन हुन सक्दछ? के भारतीय श्रम चिनियाँभन्दा सस्तो हुन सक्दछ? के चिनियाँहरूलाई चियाबाट विस्थापित गर्न सकिन्छ? यस्ता प्रश्नहरूको जवाफ खोज्न सन् १८२८ मा भारतका गभर्नर जनरल वेन्टिन्कले एक समिति खडा गरेका थिए । हिमाली क्षेत्र, कुमाउका पहाड, गढवाल, देहरादून र काश्मिर चियाखेतीका उपयुक्त स्थान ठानिए । चियाखेती गर्ने अर्को उपयुक्त ठाउँ थियो, भारतको आसाम । लर्ड वेन्टिन्कले समिति बनाउनु चार वर्षअघि सन् १८२४ मा हात्तीमा बन्दुक बोकाएर बेलायतीहरू आसाम नियन्त्रण गर्न हिँडिसकेका थिए । यसरी चियाखेती गर्ने सुरुवातले परम्परागत आसामी समाजमा पुँजीवादी तौरतरिका लार्ने प्रयोग सुरु गऱ्यो ।

आलान म्याकफारलेनका अनुसार आसाममा चिया खेती गर्नुको उद्देश्य थियो— यसको उत्पादन, प्रशोधन, ढुवानी र बजारव्यवस्थामा बेलायती साम्राज्यको पकड कायम राख्नु । त्यसका लागि जबर्जस्ती अगि बढाइएको थियो, चिया उद्योग । चियाखेती सुरु गरेपछि आसामको भूस्थिति एकै थरी बिरुवा लगाइने (मोनोकल्चर) मा परिणत भयो; साना किसान कुल्ली बने भने क्याराभ्यान व्यापारलाई पानीजहाजले विस्थापित गऱ्यो । त्यति मात्रै होइन, शोषणको पर्यायवाची बन्यो चिया उद्योग । पुस्तकले आसाममा यो परिवर्तन कसरी भयो भन्ने विवरण प्रस्तुत गरेको छ ।

चियाको बढ्दो माग आपूर्ति गर्न आवश्यक रकम उपलब्ध भएन । लत लाग्ने औषधी समस्याको समाधानका रूपमा निस्कियो । यो औषधी थियो, अफिम ।

आसाममा उपनिवेशी प्रक्रिया अगाडि बढेको परिदृश्य पहिलो अध्यायमा आइरिस म्याकफारलेन प्रस्तुत गर्दछन् । उनी लेख्दछन्—“सन् १८१५ देखि १९१४ सम्म विश्वका ८५ प्रतिशत भूभाग उपनिवेश

भइसकेका थिए । रैथानेहरू विश्व इतिहासका सबै सरकारभन्दा हाम्रो शासनमा खुसी छन् भन्ने दृष्टिकोण थुप्रै बेलायतीहरू राख्थे । रैथानेहरूभन्दा युरोपेलीहरू बढी दिमागी बुद्धिमान हुन्छन् भन्ने एकोहोरो दृष्टिकोण पनि बेलायतमा व्याप्त थियो । यस्ता वाहियात कुरा दिमाग खियाएर म १९३८ मा भारत हिँडेँ ।” आइरिसले चियाबगानमा बेलायतीहरूको जीवन, स्थानीय बासिन्दाको स्थिति र आफैँमा आएको परिवर्तन रमाइलो पाराले वर्णन गरेकी छन् ।

आलान म्याकफारलेन भन्दछन्— “चियाले विश्व जनसङ्ख्याको स्वास्थ्यमा पनि सकारात्मक प्रभाव पऱ्यो ।” आफ्नो तर्क पुष्टि गर्दै उनी लेख्दछन्— “सिकारी कालखण्डसम्म मानवजातिसित पानीजन्य रोगको विरुद्ध कुनै सुरक्षा थिएन ।” जनसङ्ख्या थोरै थियो र मानवजाति घुमन्ते जीविका यापन गर्दथे । पिउने पानी शुद्ध हुन्थ्यो, दूषित भइसकेको थिएन । करिब दुई हजार वर्षअघि सहरी सभ्यताको उदयपछि जनघनत्व बढ्न थाल्यो र सोहीअनुरूप आधारित पानीजन्य रोगव्याधि देखा परे । त्यस बेलाको २५ करोडभन्दा पनि कम जनसङ्ख्या हालको ६ अर्ब (२५ गुणा बढी) पुग्न तातो चियाले सहयोग गऱ्यो । चिया बनाउन पानी उमाल्दा पानीको खराब व्याक्टेरिया मर्दछन् । यसरी चिया पिउनेले दूषित पानी पिउनु पर्दैन । बिस्तारै मृत्युदर घट्यो ।

चियाका बारे प्रस्तुत गरिएका व्यक्तिगत कथा, वैज्ञानिक आधार र सामाजिक एवं आर्थिक तथ्याङ्कले यस पुस्तकलाई चियाबारे लेखिएका अन्य पुस्तकको तुलनामा माथिल्लो स्तरमा लैजान्छ । चीनमा चिया कसरी घरायसी र व्यापार गर्ने वस्तु बन्न पुग्यो भन्ने विवरण पनि प्रस्तुत गरेको भए पुस्तक भन्न रोमाञ्चक बन्ने थियो । पुस्तकले चीनभित्रको चियाको भूमिका बारे थोरै विवरण मात्र प्रस्तुत गरेको छ ।

म्याकफारलेनहरूले साँच्चै गतिलो काम गरेका छन् । चियाको साम्राज्यको रसास्वादन गर्न चाहने पाठकहरूले *द इम्पायर अफ टी* नै पढ्नु जाती । अमाजन डट कममा १६ डलर मात्रै मूल्य राखिएको यो पुस्तक मूल्यका हिसाबले भने महँगो होइन । ■

वैज्ञानिक भू चार वर्षसम्म काठमाडौँ स्थित अन्तर्राष्ट्रिय एकीकृत पर्वतीय विकास संस्था (इसिमोड) मा कार्यरत थिए । हाल उनी विश्व कृषि वन केन्द्रका आवासीय प्रतिनिधिका रूपमा चीनमा कार्यरत छन् ।

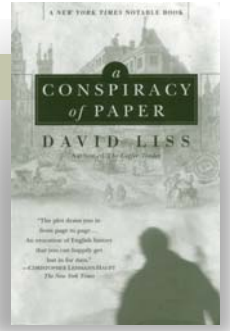
समीक्षक : रत्नसंसार श्रेष्ठ

A Conspiracy of Paper

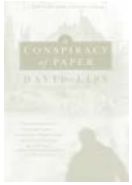
By David Liss
The Random House Ballantine
Publishing Group, 2000

ISBN: 0-8041-1912-0

Pages: 439

कागजी षड्यन्त्रमा आप्रवासी मेहाजन

व्यापार-व्यवसाय गर्ने वर्ग साहू कहलिन्छन् । महाजन त्यस्ता साहू हुन्, जो देश र जनताको सेवा पुग्ने गरी नैतिकतापूर्वक स्वच्छ व्यापार-व्यवसाय गर्छन् । वर्तमान

कालखण्डमा भने 'नैतिकतापूर्वक स्वच्छ व्यापार-व्यवसाय गर्ने' भन्ने वाक्य अन्तर्विरोधपूर्ण बन्न पुगेको छ । देश र जनताको सेवा गर्ने समाजसेवीको काम हो र उनीहरूले व्यापार-व्यवसाय गर्दैनन् भन्ने मान्यताले पनि जरो गाडिसकेको छ । देश र जनताको सेवा लाभपूर्ण व्यापार-व्यवसाय बन्न पुगेको सन्दर्भमा समाजसेवीले पनि देश, जनतालाई सेवा पुऱ्याउँदछन् भन्दा व्यङ्ग्य हुन जान्छ । नैतिक एवं स्वच्छ व्यापार-व्यवसाय चलन सक्दैन भन्ने मान्यता विकसित भएको हुँदा व्यापार-व्यवसायमा सफल हुनेहरू नैतिक र स्वच्छ हुन्छन् भनी पत्याउन सजिलो छैन । यस्तो अवस्थामा एउटा साहू कसरी महाजनमा रूपान्तरित हुने ? यो प्रश्नको जवाफ हिजोआजको नेपालमा त्यति सजिलो पाउन सकिँदैन । पुँजीवादी मुलुकमा साहू महाजन बने कि बनेनन्, बने भने कसरी बने ? डेभिड लिसको ए कन्स्पिरेसी अफ पेपर नामक उपन्यासले यस्ता प्रश्नको जवाफ दिने प्रयास गर्दछ ।

अमेरिकाको कोलम्बिया विश्वविद्यालयमा विद्यावारिधि गर्ने क्रममा अनुसन्धान-अन्वेषण गर्दा उधिनिएको तथ्यलाई उपयोग गरेर डेभिडले यो

उपन्यास लेखेका हुन् । आत्मकथाको रूपमा लेखिएको उपन्यासको सूत्रधार डेनियल मेन्डोजा नामक व्यक्तिको संस्मरण (हाल यो उपलब्ध छैन) रहेको डेभिड लिस दाबी गर्दछन् ।

तथाकथित आदिवासीहरूले पनि नैतिकतापूर्वक स्वच्छ रूपमा व्यापार-व्यवसाय गरेको उदाहरण अपवादमा सीमित भइसक्यो ।

उपन्यासको घटनाक्रमलाई यथार्थमा आधारित मान्ने हो भने सन् १७०० को दोस्रो दशकताका बेलायतमा लगभग नैतिक एवं स्वच्छ व्यापार-व्यवसाय चलन सक्दैन भन्ने स्थिति विद्यमान देखिन्छ । त्यस कालखण्डको बेलायती व्यापार-व्यवसायमा आप्रवासी यहूदीहरूको वर्चस्व थियो, जुन आदिवासीहरूले निको मानेका हुन्नन् । इसाई आदिवासीहरू यहूदीहरूलाई अन्धविश्वासी तथा धूर्त मान्थे, साथै यहूदीले अकृत सम्पत्ति कमाएकामा आश्चर्य नमान्ने तर राम्रो दृष्टिले भने हेर्ने गर्दैनथे । आदिवासीको मान्यता यो थियो कि यहूदीहरूबाट आफ्ना सम्पत्ति र छोरीचेली जोगाउनुपर्छ । आप्रवासीहरू भने आफ्नो सम्पत्ति आफ्नै जमातभित्र रहनुपर्छ भन्ने मान्यता राख्दै सकेसम्म एक-आपसमा मात्र बन्दव्यापार गर्ने गर्दथे ।

आप्रवासीहरूको हकअधिकार भने कुण्ठित गरिएको हुन्थ्यो— यतिसम्म कि उनीहरूले घरजग्गाजस्तो अचल सम्पत्तिमा स्वामित्व प्राप्त गर्न सक्ने थिएनन् । कतिपय इलाकामा आदिवासी घरधनीहरू आप्रवासीहरूलाई बहालमा घर दिन रुचाउँदैनथे । आदिवासीको तुलनामा आप्रवासीमाथि कर पनि बढी दरमा लाग्थ्यो, तैपनि आप्रवासीहरूलाई वित्तीय रूपमा सफल हुनबाट कसैले रोक्न सक्दैनथे । नियम-कानूनले पनि रोक्न सक्ने थिएन, किनभने नियम-कानूनका हिमायतीहरू आप्रवासीहरूकै गोजीमा रहने गर्दथे ।

आप्रवासीमाथि राज्यले अर्को किसिमले पनि कुदृष्टि राख्ने रहेछ— राज्यलाई आवश्यक परेको बेलामा आप्रवासीबाट ऋण लिने तर तिर्ने बेला आएपछि देशनिकाला गर्ने गरेको पटक-पटक दर्साइन्छ— उपन्यासमा । यसो गर्दा ऋण तिर्नबाट राज्यले उन्मुक्ति पाउँदो रहेछ । नेपालमा सरकारले आन्तरिक ऋणको नाममा जनताबाट कर्जा त लिन्छ, तर ऋण दिनेलाई देशनिकाला गर्ने गरिँदैन ।

नेपालमा पनि एक थरी विशेष आप्रवासीवर्गलाई सबै विकृतिहरूको जड मान्ने चलन भइसकेको छ, तर यो यथार्थपरक छैन । किनभने तथाकथित आदिवासीहरूले पनि नैतिकतापूर्वक स्वच्छ रूपमा व्यापार-व्यवसाय गरेको उदाहरण अपवादमा सीमित भइसक्यो । अरूलाई विकृतिको जड मान्नु, आदिवासीहरूले आफ्नो आडमा भैंसी नदेखेर आप्रवासीको आडमा जुम्रा देखेसरह हो । बैङ्कको ऋण नतिरेर कालोसूचीमा परेकाजितलाई कडा कारबाही गर्नुपर्दछ भन्ने एउटा व्यापारिक घराना आफैँले मादक पदार्थ बेच्दा खुल्लमखुला अन्तःशुल्क छलेको घटनालाई यसको गतिलो उदाहरण हो । अर्कातिर साबुनको कूटीर उद्योग सञ्चालन गर्ने एक उद्यमी आफ्नो व्यवसायको प्रारम्भमा आफ्नो चोर औंला गुमाउँछन्— आफैँले कराहीमा साबुनको कच्चापदार्थ घोट्टेने क्रममा, तर जीवनको उत्तरार्द्धमा तिनै व्यक्ति दसौँ अर्ब रुपियाँ सम्पत्तिको मालिक बन्छन् । जतिसुकै जोड-घटाउ गरे पनि निजसँग अहिले भएको अकृत सम्पत्तिको तर्कसङ्गत हिसाब निस्कन्न । हिसाबको अभावलाई बिसर्ने हो भने, हाल यी उद्यमीले नैतिकता र स्वच्छताको परिधि नाच्ने कोसिस नगरेर 'महाजन' कहलिन गरेको प्रयासलाई सन्धान गर्ने पर्छ ।

२१औँ शताब्दीको नेपाल र १८औँ शताब्दीको बेलायत धेरै हिसाबले समान भए पनि यी दुई भौगोलिक क्षेत्रबीच तात्विक भिन्नता छ । नेपालमा

आप्रवासीहरूले घर-जग्गाजस्तो अचल सम्पत्तिमा स्वामित्वको अधिकार प्राप्त गरिसकेका छन् अनि नागरिकता प्राप्त गरी राजनीतिक अधिकारबाट पनि सुसम्पन्न छन् । कर बढी दरमा लाग्दैन । इलाकाविशेषमा आप्रवासीहरूलाई बस्न नदिने कुरै छैन, बरु आप्रवासीहरूसँग हिमचिम बढाएर आफ्नो प्रतिष्ठा बढ्छ भन्ने आदिवासीहरूको मनोवृत्ति भएको छ । उपन्यासले वर्णन गरेको उतिबेलाको बेलायत र नेपालमा हाल विद्यमान स्थितिमा धेरै समानताहरू देखिन्छन्, जुन यस समीक्षकलाई रुचिपूर्ण लागेको छ । त्यसैले अब डेभिड लिसको बेलायततिर एकछिन बरालिऔं ।

जनपद प्रहरीको सुरुवात

बेन्जामिन विभर एक अवकाशप्राप्त व्यावसायिक मुक्केबाज हुन् । पछिल्लो भीडन्तमा एउटा गोडा भाँचिएर (पछि खोच्याउनुपर्ने गरी) नराम्रोसँग हारेपछि उनले अवकाश लिए । मुक्केबाजीबाट कमाउने उनको सम्भावना टुङ्गियो । त्यतिखेरको बेलायतमा जनपद प्रहरी थिएनन् । सो अभावको फाइदा उठाएर बेन्जामिन निजी जासुस र निजी प्रहरी उपलब्ध गराउने 'व्यवसाय' सुरु गर्दछन् । उनको अर्को काम हो— उठ्न नसकेको रकम उठ्तीपुठ्ती गर्ने सेवा प्रदान गरेर शुल्क लिने । कामको सिलसिलामा आवश्यक परे उनी बल पनि प्रयोग गर्छन् । हरहमेसा आफ्नो साथमा रहने तरबार र पेस्तोलको समेत उनी भरपूर प्रयोग गर्छन्— सामान्यतया तर्साउन । तर, त्यस्तै परे प्रयोग गर्न पनि उनी पछि हट्दैनन् । वास्तवमा उनी बेन्जामिन लियन्जो नाम गरेका यहूदी हुन् तर आफ्नो पहिचान लुकाउन छद्म नाम प्रयोग गरेको उपन्यासमा चित्रित गरिएको छ ।

कतिपय दलालहरूले आफ्नै परिवारका सदस्य वा साथीभाइलाई पाँच-सात किता नामसारी गरेरसमेत निश्चित मूल्य कायम गराएका धेरै उदाहरणहरू छन् ।

दुई महिनाअगाडि दुर्घटनामा आफ्नो बाबुको मृत्यु भएको नभएर हत्या भएको हो भन्ने सुनेपछि उपन्यासको सुरुमा उनी स्तब्ध हुन्छन् । विभरलाई यो वास्तविकता बिल वाल्फोर नामक व्यक्तिले सुनाउँछन् । वाल्फोरका पिताले आत्महत्या गरेको समाचार सम्प्रेषण भएको थियो । बिल आफ्ना बाबु माइकल वाल्फोरलाई कसैले कर्तव्य गरेर मारेको हो, बाबुले आत्महत्या नगरेको बताउँछन् । बिल

बेन्जामिनलाई के पनि भन्छन् भने उनको पिताको मृत्यु भएको भोलिपल्टै बेन्जामिनका पिताको पनि हत्या भएको हो । बेन्जामिनले आफ्नो पिता घोडाबग्गीले किचेर दुर्घटनामा परेका हुन् भन्ने सुनेका थिए । बग्गी चालक हर्बर्ट फेनलाई अदालतले कडा नसिहतसहित रिहासमेत गरिसकेको हुन्छ, मृत्युलाई भवितव्य मानेर ।

माइकल वाल्फोर धितोपत्र दलाली गर्थे । दलालीका क्रममा उनको काम थियो, बैङ्क अफ इङ्ल्यान्ड र साउथ सी कम्पनीबीच विद्यमान वैमनस्यताले सिर्जित बजारको अस्थिरताबाट फाइदा उठाउने । उनी मनग्य कमाउँदथे । त्यतिबेला दलाली गर्नेहरू धितोपत्रको मूल्य घटबढका कारक बन्थे । घटबढबाट फाइदा उठाउनेहरू पनि व्यवसायको अंश बन्न थाले । दलालहरूले विभिन्न हल्ला फैलाएर मूल्य घटबढ गराउँथे । यस्ता हल्लाहरू प्रायोजितसमेत हुन्थे । धन्दा दुई प्रकारको हुन्थ्यो— हल्ला चलाएर भाउ बढायो अनि आफूसँग भएको धितोपत्र नाफामा बेच्यो । केही समयपछि नकारात्मक हल्ला चलाइदियो, जसका कारण भाउ घट्दथ्यो । अनि घटेको मूल्यमा सकेजति धितोपत्र किन्यो । त्यसको लगत्तैपछि भाउ बढ्न थाल्यो र धितोपत्र खरिददार पूर्वस्थितिमा पुगिहाल्यो । बाबुको मृत्युपछि आफू वित्तीय रूपमा टाट उल्टिनाले बिल अनुमान गर्दछन्— कसैले उनको बाबुको सम्पत्ति कुम्ल्यायो अनि आत्महत्या गरेको देखिने गरी हत्या गरिदियो ।

त्यतिखेरको बेलायतमा रहेको धितोपत्र बजारको स्थिति हालको नेपालमा केही हदसम्म विद्यमान छ भन्दा अत्युक्ति नहोला । धितोपत्रको मूल्य अस्वाभाविक रूपमा बढाइएको हुन्छ— सम्बन्धित संस्थाको वित्तीय स्थितिले पुष्टि नगरे पनि । कतिपय दलालहरूले आफ्नै परिवारका सदस्य वा साथीभाइलाई पाँच-सात किता नामसारी गरेरसमेत निश्चित मूल्य कायम गराएका धेरै उदाहरणहरू छन् । वार्षिक साधारणसभाको सँघारमा सम्बन्धित संस्थाकै एक वा केही सञ्चालकको अनुरोधमा दलालहरूले धितोपत्रको मूल्य निश्चित विन्दुमा पुऱ्याइदिएको दृष्टान्त पनि पाइन्छन् ।

त्यतिखेर बेलायतमा सरकारलाई ऋण सापटी दिने कार्यमा बैङ्क अफ इङ्ल्यान्डको एकाधिकार थियो । बैङ्कको यस्तो एकाधिकार तोड्न साउथ सी कम्पनी चाहन्थ्यो, जुन स्वभावतः बैङ्कका सञ्चालकहरूलाई स्वीकार्य थिएन । आफ्नो एकाधिकार प्रयोग गरेर बैङ्कले राज्यलाई दिने ऋणको उच्च दरमा ब्याज असुल्ने भएकाले साउथ सी कम्पनीले ब्याजदर घटाएर राज्यलाई सघाउने गरेका प्रस्ताव बैङ्कका

सञ्चालकहरूलाई पाच्य भएको हुन्न । बैङ्कका सञ्चालकहरू कसरी कम्पनीलाई विस्थापित गर्ने भन्ने तानाबाना बुन्न थालेका हुन्छन् । अर्कातिर सञ्चालकहरूकै संलग्नतामा सी कम्पनीको जाली धितोपत्र बजारमा देखा पर्छ । यो कुराको गोप्यता भङ्ग गर्न सक्ने सबै जालसाजहरूको तारो बन्छन् । इस्टइन्डिया कम्पनीसमेत विद्यमान देखिन्छ परिदृश्यमा, तर बेलायतमा यो कम्पनीले त्यति कारोबार गरेको देखाइँदैन; सायद कम्पनीको कारोबार एसियामा सीमित भएकाले होला ।

पुस्तकमा त्यतिखेरका भद्र-भलादमीलाई सामान्यतया वेश्यागमन गर्ने पात्रका रूपमा चित्रित गरिएको छ ।

बेन्जामिनका बाबु स्यामुयल लियन्जो विदेशबाट सामान आयात गरेर बेलायतमा बिक्री गर्ने व्यवसायमा संलग्न थिए । शोषक प्रवृत्तिका स्यामुयल मजदुरहरूलाई एकदमै कम ज्याला दिन्थे । मजदुरहरू भने आफूले बोकेको बोरोमा प्वाल पारेर भित्रको सामान चोरी बिक्री गरेर कम मजदुरी क्षतिपूर्ति गर्थे । यस्तोमा स्यामुयलले मजदुरहरूको रेखदेख गर्न एक सुपरीवेक्षक नियुक्त गरेपछि मजदुरहरू आक्रोशित हुन्छन् । यिनै आक्रोशित मजदुरमध्ये कसैले स्यामुअलको हत्या गरेको हुन सक्ने सम्भावना उपन्यासमा देखाइएको छ ।

बेन्जामिनको मुख्य व्यावसायिक प्रतिस्पर्धी थिए, जोनाथान वाइल्ड । जोनाथान चोर, लुच्चा र फटाहाहरूलाई काममा लगाउँथ्यो र संरक्षणमा राख्थ्यो । चोरीको सामान बिक्री गरेर फाइदा उठाउन ऊ पछि पर्दैनथ्यो । आफैँले चोरीका सामान पत्ता लगाइदिएको भनेर पारिश्रमिक लिने मौका पनि चुकाउँदैनथ्यो । 'हराएका-चोरिएका सामान फिर्ता गर्ने कार्यालय' को नामबाट उसले कार्यालय नै खोलेको थियो । सङ्गठित संस्थाका रूपमा सञ्चालित यो व्यवसाय निकै सफल हुन्छ । यही व्यवस्थाको सुधार-परिमार्जन गरेर बेलायतमा आधुनिक जनपद प्रहरीको स्थापना गरिएको हो भन्ने लेखक इङ्गित गर्दछन् ।

व्यवसायमा सघाउने केही वेश्याहरूलाई समेत नियुक्त गरिएको हुन्छ । पुस्तकमा त्यतिखेरका भद्र-भलादमीलाई सामान्यतया वेश्यागमन गर्ने पात्रका रूपमा चित्रित गरिएको छ । सूत्रधार पनि एक नवअभिनेत्रीसँग रासलीला रचाएर आएको हुन्छ, तर आत्मकथा हो

जस्तो भान पार्न ऊ “नाम भन्न मिल्लैन” भन्छ, तर कुनै भद्रभलादमीको इज्जतमा कसैले धावा बोलेमा हाइडपार्कमा बोलाएर तरबारले छिनाफानो गर्ने प्रचलन भएको प्रसङ्ग पनि पुस्तकमा छ ।

बेन्जामिनका चिकित्सक मित्र हुन्छन्— इलियास गर्डन । चिकित्सक पेसामा कमाइ सुनिश्चित नहुने र बसेको ठाउँको घरभाडासमेत तिर्न नपुग्ने हुनाले इलियास एकली (अलि पाकी) घरमालिकीलाई नगदको सट्टा ‘सेवा’ पुऱ्याएर बहालको पूर्ति गर्ने गर्छन् । त्यस बेला चिकित्साशास्त्र राम्ररी विकसित भएको देखिन्छ । गर्डन जसलाई जे भएको भए पनि अलिकति रगत बग्न दिएपछि ठीक हुन्छ भन्दै औषधी गर्छन् । साथै, आय कम भएको हुँदा सो बढाउन चिकित्सा पेसाको अलावा अन्य जे गर्न पनि उनी तयार हुन्छन् । मागेको बेला केही पैसा दिने तर फिर्ता माग्न बिसर्ने, भट्टीहरूमा लगेर मनगरे रक्सी पिलाउनेजस्ता कार्य गर्नाले चिकित्सक पुस्तकको सूत्रधारले भनेको मान्ने र उसैलाई पछ्याउने गर्दछन् । चिकित्सक जुनसुकै घटना पनि सम्भावनाको खेल मान्दै तद्अनुरूपको विश्लेषण गर्दछन् । उपन्यासको मुख्य गुत्थीका रूपमा रहेका दुई हत्याबारे पनि उनी विश्लेषणात्मक तर्क प्रस्तुत गर्दै अनुसन्धान-अन्वेषणमा धेरै मद्दत गर्दछन् । त्यस सिलसिलामा बेन्जामिनसँगै धेरै ठाउँमा जान्छन् पनि । त्यस क्रममा एकपटक त रात्रि चुटाइ भेट्छन् ।

कानूनको उल्लङ्घन भए-नभएको पत्ता लगाउन भन्सार कार्यालयका निरीक्षकहरूले आप्रवासीहरूको गोदाम निरीक्षण गर्ने प्रसङ्ग पनि पुस्तकमा उल्लेख छ । उल्लङ्घन भएको पत्ता लागेमा ठूलै भत्ता हस्तगत गरेर ती हिँड्छन् । पत्ता नलागे जो हात सो साथ गर्छन्, तर हात खाली हुने भएमा कानूनको काल्पनिक अद्घन खडा गरेर अनावश्यक भन्फट दिने गर्दा रहेन्छन् । कतिपय कर्मचारीहरूको आम्दानीको स्रोत हुन्थ्यो— आफ्नो जिम्मामा रहेको सूचनाको बिक्री । यस्तो परिपाटीको समानान्तर नेपालमा हाल छ कि छैन भन्ने विषय पाठकलाई विदितै छ ।

नेपालका एक थरी आदिवासीमा २०-२५ वर्षअघि प्रचलनमा रहेको (अहिले छैन) परिपाटीअनुरूप बेलायतमा पनि त्यतिखेर जुनसुकै बखत घर आएका पाहुनालाई रक्सी दिएर स्वागत गर्ने चलन रहेको देखिन्छ । अदालत चलिरहेकै बखत पनि न्यायाधीशले घरीघरी मद्यपान गर्थे भन्ने चिकित्सा पार्ने घटना पुस्तकमा उल्लेख छ । छेउमा राखिएको सिसीबाट ग्लासमा वाइन खन्याएर घाँटी भिजाउँदै न्यायाधीशहरूले कस्ता न्यायिक मन प्रयोग गरेर

फैसला गर्ने होलान् ? तर घूस पाइने अवस्थामा भने उनीहरू घूसप्रति पूर्ण इमानदारी वहन गर्दथे । सामान्यतया जिल्लेसँग मात्र घूस लिने र हरुवा पक्षबाट घूस लिइसकेको भए रकम फिर्ता गर्ने इमानदारिता उनीहरू देखाउँदथे । नेपाली अदालत-परिसरमा कसैले पनि मद्यपान गर्दैन । तर न्याय-सम्पादन र लेनदेनको सम्बन्ध विद्यमानै छ भन्ने खबर सञ्चारमाध्यमबाट बेलाबेलामा सार्वजनिक भइरहेका हुन् ।

कागजी मुद्राको सुरुवात

प्रस्तुत उपन्यासले चित्रण गरेको कालखण्डमा बेलायती मुद्रा सुवर्ण मानक (गोल्ड स्ट्यान्डर्ड) मा आधारित थियो । एक सिलिङ चाँदीको सिक्का हुन्थ्यो, जुन एक पाउन्ड (तौल) को बीस खण्डको एक खण्ड रहन्थ्यो । एकाइस सिलिङको एक गिन्नी मानिन्थ्यो, जुन सुनको सिक्का हुन्थ्यो । यस्तो सिक्कालाई घोटेर चाँदी वा सुन निकाल्ने काम पनि मानिसहरू गर्थे । कतिपय सिक्काको तौल त एकचौथाइसम्म नै घटिसकेको हुन्थ्यो । मुद्राको मूल्य सिक्कामा निहित चाँदी वा सुनको तौलले निर्धारण गरिने भएको हुँदा कतिपय सिक्काको मूल्य कम हुनुपर्ने हो, तर पनि जनसाधारणले सिक्काको कम मूल्य आँके गरेको देखिँदैन । जनसाधारण सिक्काको मूल्यमा विश्वास गर्ने तत्काका रूपमा चित्रित छन् पुस्तकमा । कागजी मुद्रा पूर्ण रूपमा प्रचलनमा रहेकाले सिक्का दुब्लाउने समस्या नेपालमा छैन । तर मुद्रास्फीतिको कारणले मात्र नभई परिवर्त्य मुद्राको तुलनामा नेपाली मुद्रा स्वतः अवमूल्यन हुँदै गएको अवस्थामा सम्पत्तिको मूल्यमा भने न्हास हुँदै छ ।

मुद्रास्फीतिको कारणले मात्र नभई परिवर्त्य मुद्राको तुलनामा पनि नेपाली मुद्रा स्वतः अवमूल्यन हुँदै गएको अवस्थामा सम्पत्तिको मूल्यमा भने न्हास हुँदै छ ।

कागजी मुद्राको प्रादुर्भाव हुनुअगाडिको व्यापक अन्योल देखिन्छ । ‘बैङ्कनोट’ जारी गर्ने प्रारम्भिक उद्देश्य चाँदी र सुनको सिक्का बोक्ने भन्फट न्यूनीकरण गर्ने रहेछ । यस बेलाका बैङ्कनोट हाल सबैतिर प्रचलनमा रहेको कागजी नोटभन्दा फरक हुन्थे । बैङ्कनोटको भुक्तानी धारकले स्वयं नपाउने तर जसको नाममा जारी भएको हो, तिनले मात्र मागेको बखत पाउने व्यवस्था थियो; अर्थात् फलानोलाई भुक्तानी दिनु भनिएको अवस्थामा । तर, फलानाले तिलानालाई

दिए हुन्छ भनी दस्तखत गरेको अवस्थामा तिलानो पनि मागेको बखत भुक्तानी पाउनयोग्य हुन्थे, तिलानाले ढिस्कानालाई दिनु भनी लेख्न पनि मिल्ने । वस्तुतः यो प्रक्रिया सुन-चाँदीको सिक्काका रूपमा प्रचलनमा रहेको मुद्रालाई प्रतिस्थापन गर्ने क्रममा सुरु भएको थियो, जुन सुन-चाँदीबराबरको कागजमा मुद्रित ‘वाचा’ थियो । यस्तो नोटलाई मुद्रा भनिहाल्न नमिले पनि यो प्रचलन विश्वभर विद्यमान कागजी मुद्रा सुरु गर्ने कोरा पूर्वाभ्यास थियो । कागजी मुद्राका पक्षधरहरू सिक्काको तौल कम भए पनि जनसाधारणले पूर्ववत् मूल्य मानेकालाई उदाहरण दिएर बैङ्कनोटमा निहित ‘वाचा’ को मूल्य कायम रहनुपर्ने दलिल दिन्थे । हाल प्रचलनमा रहेको कागजी मुद्रा हरेक देशका केन्द्रीय बैङ्कले जारी गरेको हुन्छ, जसको भुक्तानीका लागि सम्बन्धित सरकारको जमानत रहने गर्छ र नोटमा तुरुन्त भुक्तानी पाइने ‘वाचा’ (प्रत्याभूति) गरिएको हुन्छ ।

त्यस बेला एक थरी मानिसहरू सम्भावनाको खेल खेल्ने क्रममा बिमा व्यवसायको प्रारम्भिक प्रारूप सुरु गर्छन् । बिमा गराउनेहरू देखिने जोखिमको सम्भावना मूल्याङ्कन गरेर क्षतिपूर्तिको ‘वाचा’ गर्दथे र शुल्क उठाउँथे । नव बिमा- व्यवसायी भने सबै किसिमको बिमा गरिएको सम्पत्ति एकैपटक जोखिममा पर्दैन भन्ने सम्भावनालाई जग बनाउने गर्दथे । यसको सुरुवातका कारण एउटा छुट्टै व्यवसाय (बिमा) आज विश्वमा भाँगिएको छ र उपयुक्त सेवा प्रदान गर्न सफल भएको छ । सामान्यतया बाध्य पारिएको अवस्थामा बाहेक बिमा गर्ने उदाहरण नेपालमा पाइन्छ । जोखिम आँकलन गरेर त्यसको न्यूनीकरण गर्ने उद्देश्यले भन्दा ऋण दिने बैङ्क वा अन्य पक्षको सर्त पालनास्वरूप बिमा गरेको पाइन्छ । यद्यपि केही अपवाद भेटिन्छन् ।

उपन्यासका कतिपय पृष्ठहरूमा सूत्रधारको मुख्य काम हो, आफ्ना पिता तथा अर्का व्यक्तिको हत्या कसरी भयो ? किन भयो ? कसले गर्‍यो ? भन्ने गुत्थी सुल्फाउनु । जासूसी गर्ने क्रममा उनी निकै रोमाञ्चकारी क्षणहरूको सामना गर्छन् र अन्त्यमा हत्याका पत्ता लगाइन्छन् । लेखक डेभिड लिसप्रति अन्याय नगर्न समीक्षक यो गुत्थी सुल्फाउनु चाहँदैन । सो थाहा पाउन पाठकले आफैँ यो पुस्तकै पढ्नुपर्ने हुन्छ ।

बेलायतमा जनपद प्रहरी, कागजी मुद्रा र बिमा-व्यवस्था कसरी सुरु भई स्थापित भए भन्ने विवरण उपन्यासले रोचक ढङ्गले प्रस्तुत गर्दछ । ■

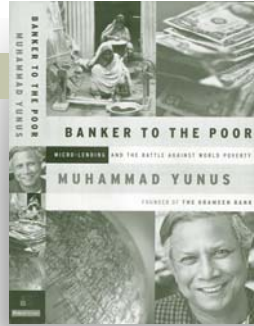
३

समीक्षक : प्रदीप अधिकारी

Banker to the Poor

Micro-Lending and the Battle Against World Poverty
By Muhammad Yunus with Alan Jolis
PublicAffairs™ USA, 1999

ISBN: 10891620-11-8 hc
PAGES: 258

गरिबीको कथा

“यदि तपाईंलाई विश्व बैङ्कको अध्यक्ष हुने मौका मिल्यो भने तपाईंले पहिलो काम के गर्नुहुन्छ ?” यो प्रश्न सोधिएको थियो नोबेल पुरस्कारबाट सम्मानित बङ्गलादेशी

मुहम्मद युनुसलाई । उनको जवाफ थियो— “म विश्व बैङ्कको मुख्यालयलाई वासिङ्टनबाट ढाकामा सार्ने थिएँ ।” *ब्याङ्कर टु द पुअर : माइक्रो लेन्डिङ एन्ड द ब्याटल एगेन्स्ट वर्ल्ड पोभर्टी* नामक पुस्तकमा साधारण तर विचारोत्तेजक संवाद र घटनाक्रममार्फत ग्रामीण बैङ्कका संस्थापक युनुसले गरिबीविरुद्धको आफ्नो अढाई दशक लामो अनुभव तथा गरिबी अवस्थाको मानवीय संवेदनालाई ‘रियल लाइफ’ पात्रहरूमार्फत प्रस्तुत गरेका छन् ।

ग्रामीण बैङ्कको प्रारम्भिक कालदेखि संसारका विभिन्न देशमा लघुकर्जाको क्षेत्रमा यसले अँगालेको मोडललाई विश्वभर प्रचारप्रसार गर्दासम्मको चक्र पुस्तकका १३ अध्यायमा समेटिएका छन् । घटनाहरूको ऐतिहासिक तथा तत्कालीन भूराजनीतिक पृष्ठभूमिले पुस्तकलाई रोचक बनाएको छ । पुस्तकको पहिलो दुई अध्यायमा उनको बाल्यकाल तथा अध्ययनका क्रममा अमेरिका रहँदाको विवरण समेटिएको छ भने त्यसपछिका चार अध्यायले लघुकर्जाको क्षेत्रमा ग्रामीण बैङ्कको जन्मको नालीबेली प्रस्तुत गर्दछन् । त्यसपछिका अध्यायहरूमा सन् १९८४ देखि ग्रामीण बैङ्कको अवधारणाको अन्य विकासशील र विकसित देशहरूमा प्रयोग, विकास र विस्तारका अनुभवहरू केलाइएका छन् ।

मोहम्मद युनुसको जन्म सन् १९४० मा बङ्गलादेशको चटगाउँमा भएको थियो । चौध जना भाइ-बहिनीमध्ये तेस्रो सन्तानका रूपमा जन्मेका युनुसको बाल्यकाल भारतीय उपमहाद्वीपको अङ्ग्रेज सम्राज्यविरुद्ध निर्णायक तर विखण्डनसहितको लडाइँको कालखण्डमा बितेको थियो । भारतीय उपमहाद्वीप-

विखण्डनको यो प्रक्रिया सन् १९७१ को डिसेम्बर १६ मा बङ्गलादेश स्वतन्त्र भएपछि रोकिन पुग्यो । संसारकै गरिबतम देशमध्येको एक बङ्गलादेशले अनेकौँ राजनीतिक रूपमा आरोह-अवरोह भोगिरहेको छ । अमेरिकामा रहेका बङ्गालीहरूले आफ्नो स्वतन्त्रता प्राप्तिका लागि गरेका कार्यक्रम तथा क्रियाकलापहरूका घटनाक्रमलाई युनुस बडो चाखलाग्दो ढङ्गले वर्णन गर्दछन् । आफ्नो विगत सम्झँदै उनी लेख्दछन्— “बङ्गलादेशले आफ्नो स्वतन्त्रता घोषणा गरेको छ । अब हामीहरूले यो नयाँ देशको नागरिक हो वा होइन भनेर रोज्नुपर्दछ । म बङ्गलादेशी भएर चिनिन चाहन्छु । यदि कसैले अन्यथा ठान्दछ भने म त्यसलाई पाकिस्तानी र

भारतीय उपमहाद्वीप-विखण्डनको यो प्रक्रिया सन् १९७१ को डिसेम्बर १६ मा आएर बङ्गलादेशको स्वतन्त्रतापछि मात्र रोकिन पुग्यो ।

मेरो देशको शत्रुको रूपमा लिनेछु ।” औपनिवेशिक परिवेशमा हुर्कन नपरेका नेपालीहरूलाई स्वतन्त्रता प्राप्तिका लागि भएका घटनाहरू ‘फिक्सन’ लाग्न सक्छन् । हुन त इतिहासको कालखण्डमा नेपालमा भएका राजनीतिक खिचातानीहरू— राजा-रानीहरू, युवराजहरू, भाइ-भारदारहरू र भड्केला छोराहरूको बीचका भगडा, प्रपञ्च, हत्या, आत्महत्याका अनन्त शृङ्खलाहरू पनि कम तिलस्मी छैनन् तापनि नेपालीहरूले औपनिवेशी शासनको प्रत्यक्ष अनुभव भोग्नुपरेन ।

राष्ट्रनिर्माणमा सहभागिता

पुस्तकको मुख्य विषयवस्तु सन् १९७२ मा युनुसकै शब्दमा ‘राष्ट्रनिर्माण’ का लागि उनी चटगाउँ

फर्केपछि मात्र सुरु हुन्छ र सुरुवात थियो लघुकर्जाको । परम्परागत बैङ्कले समेट्न नसकेका बेरोजगार, गरिब उद्यमी, गरिबीको चपेटामा परेका समूहलाई लक्षित गरी दिइने सानो कर्जालाई लघुकर्जा भनिन्छ, अर्थात् अत्यन्त गरिब व्यक्तिहरूलाई स्वरोजगारतर्फ उन्मुख गराई गरिबीको दुश्चक्रबाट उनीहरूलाई उम्कने मेलो सुझाउने वित्तीय प्रयास लघुकर्जा हो । युरोपियन मार्शल प्लानमा लघुकर्जाका बारेमा केही उल्लेख गरिएको भए पनि यस विधाको प्रयोग विकासशील देशहरूमा हुन थाल्यो । सन् १९७० को दशकमा लघुकर्जा दिने विभिन्न प्रयास सुरु भए । यस किसिमका कर्जाहरू महिलाकेन्द्रित हुने गरेका छन् । ग्रामीण आन्दोलनकै दिपलचन्द्र बरुवाका अनुसार सन् २००६ मा ग्रामीण बैङ्कको लघुकर्जा कार्यक्रमका ६२ लाख कर्जावालाहरूमध्ये लगभग ९७ प्रतिशत महिला थिए । विश्व बैङ्कको एक तथ्याङ्कअनुसार विकासशील देशमा ७ हजारभन्दा बढी लघुवित्तीय संस्थाहरूमार्फत १ करोड ६० लाख गरिब जनताले सेवा पाइराखेका छन् । लगभग ८३ प्रतिशत सेवाग्राहीहरू एसिया तथा प्रशान्तक्षेत्रका हुन् । यस्तो सफलतापछि परम्परागत बैङ्क प्रणालीले पनि यस अवधारणालाई आत्मसात् गर्न थालेका छन् ।

अमेरिकाबाट फर्केपछि युनुसलाई योजना आयोगको सदस्यमा नियुक्ति दिइएको थियो । विकासोन्मुख मुलुकका विद्यावारिधि डिग्रीधारी ‘बुद्धिजीवी’ ले यस्तो मौका गुमाउन नचाहेको वास्तविकता हाम्रा अगाडि लुकेका छैनन् । आयोगको सदस्यको चयनमा राजनीतिक सौदाबाजी तथा नातावाद, कृपावादको प्रत्यक्ष प्रभाव रहने गरेको हाम्रै देशको पनि अनुभव छ । विद्यावारिधि डिग्रीधारी आफ्नो मान्छे भए त भन्नु सुरुमा सुगन्ध । तर युनुसलाई पदमोहले बाँध्न सकेन । त्यो पद छाडेर उनी लगत्तै चटगाउँ विश्वविद्यालयको अर्थशास्त्रको विभाग प्रमुखको पद सम्हाल्न पुगे । “यदि विश्वविद्यालय ज्ञानको खानी

हो भने यसको केही हिस्सा छिमेकका समुदायमा पनि जानुपर्छ। विद्वानहरूले ज्ञानको नयाँ उचाइ छुने तर आफ्नो ज्ञानबाट प्राप्त नतिजाहरू अरुसँग नबाँडी विश्वविद्यालयहरू छुट्टै संसारको रूपमा रहन नहुने" मान्यता राख्ने युनिसले परम्परागत सोचाइले ग्रस्त चटगाउँ विश्वविद्यालयलाई नै गरिबीविरोधको आफ्नो जेहाद सुरु गर्ने 'प्लेटफर्म' बनाए। सन् १९७४ को बङ्गलादेशको खडेरीले पनि यो प्रयास सुरु गर्न उनलाई उद्वेलित गर्‍यो। तत्कालीन खडेरीको मुख्य कारक कम उत्पादकत्व नै हो भन्नेमा उनी विश्वस्त भए। उनले चटगाउँ विश्वविद्यालयमा ग्रामीण विकास परियोजनामार्फत बौद्धिक जगत् र ग्रामीण परिवेशलाई समाहित गरी जीवनस्तर सुधारका योजना तयार गर्ने कार्यक्रम विश्वविद्यालयछेउमा रहेको गाउँ जोब्रामा सुरु गरे। ग्रामीण बैङ्कको (यसपछि ग्रामीण भनिएको) अवधारणाको भ्रूण थियो यो कार्यक्रम। कागजी घोडा दौडाउने कामभन्दा परिवर्तनमुखी चुनौतीलाई आत्मसात् गर्ने युनिसले व्यावहारिक रूपमा केही गर्ने महत्वाकाङ्क्षा राखे र आफूलाई त्यसै कार्यमा समर्पण गरे।

चक्र ताड्न २२ सेन्ट (लगभग १६ रुपियाँ) ले मात्र ठूलो भूमिका खेल्न सक्ने सम्भावना उनले देखे।

चटगाउँ विश्वविद्यालयमा ग्रामीण विकास परियोजनाका सफलता-असफलताका आफ्नै कथा छन्। गरिबीको सटीक परिभाषाको अभावमा गरिबी निवारणको टाँचा लागेका कार्यक्रमहरूले गरिबलाई फाइदा दिन नसकेको अनुभूति युनिसलाई भयो प्रस्ट रूपमा गरिबी परिभाषित नगरी गरिबको नाममा ल्याइएका कार्यक्रमहरूले गैरगरिबको मात्र पक्षपोषण गर्ने र वास्तविक गरिबचाहिँ यस्ता कार्यक्रमले दिन सक्ने फाइदा सुँघनसम्म पनि नपाउने निष्कर्ष पनि उनले निकाले। सन् १९७६ पछि युनिस अति गरिब समूहलाई लक्षित गरी कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने निधोमा पुगे। त्यसपछि मात्र उनको गरिबीविरोधको वास्तविक लडाइँ सुरु भएको हो। जोब्रामा नै एक जना सीपयुक्त व्यक्तिलाई गरिबीको चक्र तोड्न २२ सेन्ट (लगभग १६ रुपियाँ) ले मात्र ठूलो भूमिका खेल्न सक्ने सम्भावना उनले देखे। यस सन्दर्भमा सीपयुक्त अशिक्षित सुकुमबासीलाई गरिबीबाट मुक्तिका लागि कसरी संस्थागत रूपमा सहायता गर्ने भन्ने चुनौती युनिसको अगाडि आयो।

परम्परागत बैङ्कले धरौटी नराखी कर्जा दिँदैन। विडम्बना मान्नुपर्दछ, सुकुमबासीहरूलाई यस्ता बैङ्कले लगानीको सुरक्षा नभएको समूह ठान्दछ। यसको ठीक उल्टो वाणिज्य बैङ्कहरूका कर्जा नतिर्ने डिफल्टरहरूमा ठूला व्यापारिक घराना नै पर्दछन्। यस्तो प्रवृत्ति नेपालमा पनि बङ्गलादेशमा जस्तै भयावह छ। यो वास्तविकताले परम्परागत व्याङ्क प्रणालीको सेवाग्राहीभित्र अति गरिब समूह पर्दैनन् र कागजी प्रमाणमा मात्र सीमित रही कारोबार हुन्छ भन्ने प्रस्ट हुन्छ।

युनिसलाई त्यस्तो बैङ्कको आवश्यकता थियो, जसले सुकुमबासी वा घरका न घाटका, भीख मागेर गुजारा चलाउने व्यक्तिलाई आफ्नो जीविकोपार्जनका आवश्यकताअनुसार सानोभन्दा सानो रकमको कर्जा दिन सकोस् र सानोभन्दा सानो किस्ताकै रूपमा ऋण चुक्ता गर्न सक्ने प्रावधान पनि राखोस्। अथक प्रयास गर्दा पनि परम्परागत बैङ्कले उनको यो आवश्यकता सम्बोधन गर्न नसक्ने उनले देखे-भोगे। अन्तमा युनिसले आफ्नो यस अवधारणालाई व्यावहारिक रूप दिन सन् १९७६ मा ४२ जनालाई आफ्नै खल्तीबाट २७ अमेरिकी डलरबराबरको ऋण दिएका थिए। हाल आएर ग्रामीणको चुक्ता पुँजी ५ अर्ब ५२ करोड अमेरिकी डलर पुगेको छ।

चटगाउँ विश्वविद्यालयबाट सुरु भएको प्रयास, ग्रामीणको स्थापना तथा त्यसपछि विश्वभरमा यसकै अवधारणाअनुसार लघुकर्जाको क्षेत्रमा भएका क्रियाकलापलाई युनिस निष्पक्ष ढङ्गले केलाउँदछन् र त्यस्ता प्रयासहरूको सफलता-असफलताहरूका कारक तत्वहरूसमेत स्पष्ट रूपमा विश्लेषण गर्दछन्। गरिब देशको तुलनामा धनी देशमा लघुकर्जाका कार्यक्रम सञ्चालन गर्न अठ्यारो भएको अनुभव पुस्तकमा उल्लेख छ। गरिबीको अवस्था सिर्जनामा गरिबहरूको कुनै हात नभएको तर हामीले नै बनाएको प्रणालीले ल्याएको उनको तर्क छ। गरिबहरू अल्छी हुन्छन् भन्ने प्रचलित मान्यता युनिसको तर्कले असत्य प्रमाणित हुन्छ। गरिबसँग जाँगर र सीप दुवै रहेको र यसैका कारण उनीहरू सानो सहायताले पनि आफ्नो अवस्थामा सुधार ल्याउन सफल भएको सन्दर्भ पुस्तकको पाना-पानामा भल्कन्छ।

विदेशी सहयोगको विडम्बना

विश्व बैङ्कजस्ता बहुराष्ट्रिय दातृनिकायहरूका ऋण प्रवाहका तथ्याङ्कले वैदेशिक सहायताको दयनीय अवस्था चित्रण गर्दछन्। पुस्तकका अनुसार यस्ता सर्तहरू बेतुकका हुन्छन् र स्थानीय परिवेशसँग

मेल खाँदैनन्। बङ्गलादेशको नाममा आएको वैदेशिक सहायताको ७५ प्रतिशत रकम बङ्गलादेश- बाहिर खर्च हुन्छ। बाँकी २५ प्रतिशत पनि सीमित स्थानीय सप्लायर्स, ठेकदार, परामर्शदाता तथा विज्ञहरूको पोल्तामा जाने यथार्थ लेखकले उल्लेख गरेका छन्। वैदेशिक सहायताकै भरमा गरिबी निवारण हुन्छ भन्ने भ्रम पालेर बसेका योजनाविद्लाई पुस्तकले राम्रै भटारो हानेको छ। वैदेशिक सहायताको पक्षमा वकालत गर्ने दातृसंस्थाहरू राजनीतिक एजेन्डा तथा आर्थिक सिद्धान्तहरूको आधारमा यस्ता सहायता अत्यावश्यक छन् भन्ने प्रमाणित गर्न खोज्दछन्। जेफरी साक्सले नेतृत्व गरेको संयुक्त राष्ट्रसङ्घको सहस्राब्दी परियोजना २००५ को प्रतिवेदनले पनि वैदेशिक सहायता उल्लेख्य रूपमा वृद्धि गर्नुपर्ने सुझाव दिन्छ। साक्सजस्ता विद्वानको तर्क छ- सहस्राब्दी विकासका लक्ष्य आवश्यक स्रोत र उपलब्ध लगानीबीचको खाडल नपुरी हासिल हुन्छन्।

विकास भनेको विदेशी सहायता मात्रै होइन भन्ने युनिसको तर्क अन्य विश्लेषणमा पनि पाइन्छ। वैदेशिक सहायता तथा विकास नामक आफ्नो पुस्तकमा फ्रेडरिक एरिक्सन गरिब मुलुकमा भौतिक पूर्वाधारको विकासमा लगानी गर्न पुँजीको अभाव रहेको र यसले त्यस्ता देशहरूमा आर्थिक क्रियाकलाप हुन नसकेको तर्क आधारहीन भएको उल्लेख गर्दछन्। एरिक्सनका अनुसार वैदेशिक सहायताले गरिब मुलुकका आमनागरिकको सट्टा मुख्यतः नेताहरूको चाहनाको पक्षपोषण गर्ने र भ्रष्ट शासकहरू तथा कर्मचारीको आयु लम्ब्याउने गरेको छ।

नेपाली प्राध्यापक चैतन्य मिश्रको पुँजीवाद र नेपाल नामक पुस्तकमा नेपालमा पनि वैदेशिक सहायताको स्थिति यस्तै भएको उल्लेख पाइन्छ। मिश्र भन्दछन्- ".....नेपालमा जेजति आर्थिक सहायता आउँछ, त्यो सहायता मूलतः देशको माथिल्लो वर्ग र सरकार

वैदेशिक सहायताले गरिब मुलुकका आमनागरिकको सट्टा मुख्यतः नेताहरूको चाहनाको पक्षपोषण गर्ने र भ्रष्ट शासकहरू तथा कर्मचारीको आयु लम्ब्याउने गरेको छ।

चलाउने वर्गमा केन्द्रित छ।यति मात्र नभएर यस्ता सहायताहरू धेरै मात्रामा विदेशमै फर्केर जान्छन्। नेपालमा पुनर्प्रेषण हुनुपर्नेपैसा विदेशमा पुग्दछ।" प्राध्यापक

मिश्र गरिबी बढ्नुको कारण वितीय स्रोत नहुनेका सट्टा, नेपालीको पैसा विदेश जानुलाई ठान्दछन्। मार्को भेर्वे तथा दीपक जवालीले पनि हार्वार्ड इन्टरनेसनल बिजनेस रिभ्युमा छापिएको आफ्नो लेखमा वैदेशिक सहायताले विकासोन्मुख मुलुकमा विकासलाई सकारात्मक दिशामा लैजानभन्दा भ्रष्टाचारलाई मौलाउन अभिप्रेरित गर्ने विश्लेषण गरेका छन्। भेर्वे र जवाली तर्क गर्दछन्- रकम- केन्द्रित वैदेशिक सहायताले गरिब देशका सरकार तथा कर्मचारीतन्त्रलाई जनताप्रति उत्तरदायी हुनुको सट्टा गैरजिम्मेवार बनाउँदछ। “.....पैसा नहुनु (गरिबीको) कारण होइन। समस्या त सम्पत्तिमाथिको अधिकार, व्यावहारिक करारका सर्त, इमानदार न्यायप्रणाली, भ्रष्टाचाररहित प्रशासन तथा दक्ष कर्मचारीतन्त्र नहुँदा पैसालाई पुँजीमा रूपान्तरण गर्न नसक्नु हो।”

वैदेशिक सहायतासँगै भित्रिने यस्ता विसङ्गति तथा विडम्बनायुक्त प्रमाणहरू दातृनिकायहरूको भरमा आफ्नो अर्थतन्त्र चलाउने नेपालजस्ता देशहरूका लागि उपयोगी पाठ हो। विकासोन्मुख मुलुकका वास्तविकताले रकम मात्रै वृद्धि गर्ने सैद्धान्तिक धरातलले विकासका लक्ष्य हासिल नहुने स्पष्ट हुन्छ। तर ठेकदार, परामर्शदाता तथा विज्ञहरूको माखेसाडलोमा जकडिएको वैदेशिक सहायताको धन्डालाई रोक्न सानो इच्छाशक्तिले मात्र सकिने स्थिति नेपालमा तत्काललाई छैन। वैदेशिक सहायताले गरिबी निवारण हुन्छ भन्ने तर्कलाई ग्रामीण आन्दोलनले भने चुनौती दिएको छ।

ग्रामीणको संरचना

सफलतम कार्यक्रमको रूपमा दरिएको ग्रामीणको प्रशासनिक ढाँचा चार तहको छ। ती हुन्- शाखा कार्यालय, एरिया कार्यालय, क्षेत्रीय कार्यालय तथा केन्द्रीय कार्यालय। यसले १ लाखभन्दा बढी आफ्ना केन्द्रमार्फत ६२ लाखभन्दा बढी सदस्यहरूलाई कर्जा-सुविधा उपलब्ध गराउँदै आएको छ र ऋण चुक्ता गर्ने दर हो, भन्दा ९८ प्रतिशत। यस्तो नतिजा परम्परागत बैङ्किङ क्षेत्रमा सम्भव छैन। सन् २०१० सम्म ग्रामीणले आफ्नो सदस्यताका सङ्ख्या डेढ करोड पुऱ्याउने लक्ष्य राखेको छ।

ग्रामीणले यससँग सम्बन्धित हरेक व्यक्ति वा समूहलाई यसका चार सिद्धान्तहरू- अनुशासन, एकता, हिम्मत तथा मेहनतलाई मूल मन्त्रका रूपमा लिन हौस्याउँछ। यी मूल मन्त्रहरूले समग्र रूपमा गुणस्तरीय जीवननिर्वाहको हरेक पक्ष समेटेका छन्। निस्वार्थ सेवाभाव, कसैलाई भेदभाव नगर्ने, वातावरण सफा राख्ने, सानो परिवार अवधारणाको पक्षपाती, केटाकेटीको सरसफाइमा ध्यान दिने, तरकारीको उत्पादन गरी पौष्टिक खानेकुराको जोरजाम गर्ने,

स्वस्थ पानी पिउन आवश्यक उपाय अवलम्बन गर्नेजस्ता सामान्य लाग्ने तर जीवनमा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्ने विषयलाई जोड दिन्छ। ग्रामीण लघुकर्जाका विशेषताहरू हुन्- (१) कर्जा मानवअधिकार हो; (२) गरिबहरू र विशेष गरी महिलालाई लक्षित गरी गरिबीको चक्रबाट मुक्ति दिलाउन सहयोग; (३) कर्जाधितोको प्रवाह कानुनी कागजपत्रका आधारमा नगरी विश्वासको आधारमा; (४) उपभोगका लागि नभई कर्जा आयआर्जनका कामका लागि प्रदान; (५) परम्परागत बैङ्कले अछूत मानेका समुदाय नै आफ्नो सेवाग्राही; (६) ग्राहकको घरदैलोमा नै गई सेवा प्रदान; (७) कर्जा लिनुभन्दा पहिले ग्राहकले कर्जासमूहमा आबद्ध; (८) पहिलो

ग्रामीण आन्दोलनले वैदेशिक सहायतामा गरिबी हटाउने योजना तथा कार्यक्रमलाई भने चुनौती दिएको छ।

कर्जा चुक्तापछि मात्र थप कर्जाहरू क्रमशः लिन पाइने; र (९) लघुकर्जा कुनै दान होइन, सामाजिक, उद्देश्यसहितको व्यापार हो, जसले सामाजिक पुँजी निर्माणमा जोड दिन्छ। यिनै विशेषताहरूले गर्दा ग्रामीण अवधारणाले परम्परागत बैङ्किङ प्रणालीलाई चुनौती दिएको छ। ग्रामीणको लघुकर्जा कार्यक्रम सामाजिक आन्दोलनकै रूपमा प्रस्तुत हुन्छ।

सडक तथा पुलको निर्माणले मात्रै गरिबी निवारणका लागि टेवा पुग्छ भन्ने परम्परागत मान्यतालाई युनुसले स्पष्ट शब्दमा नकारेका छन्। उनका अनुसार यस्ता प्रयासले सम्पन्नलाई थप फाइदा पुऱ्याउँछ जबकि गरिब भन्नु गरिब हुँदै जान्छन्। कुनै राष्ट्रको कूल गार्हस्थ्य उत्पादनमा हुने वृद्धिले गरिबी घटाउँछ भन्ने तर्कलाई पनि उनी हावादारी ठान्दछन्। यसका लागि विकासलाई पुनःपरिभाषित गर्नुपर्ने उनको प्रस्ताव छ तल्लो तहमा रहेका एकचौथाइ जनसङ्ख्याको प्रतिव्यक्ति आयमा आएको सकारात्मक परिवर्तन विकास परिभाषित गर्ने आधार बन्नुपर्दछ।

सार्वजनिक तथा निजी क्षेत्र दुवैमा निहित यथेष्ट कमजोरीहरूकै कारणले तल्लो तप्काका समुदायप्रति आवश्यक ध्यान नपुगेको ग्रामीण आन्दोलनको ठहर भत्किन्छ पुस्तकमा। युनुसका अनुसार सार्वजनिक क्षेत्रको कर्मचारीतन्त्र र भ्रष्टाचारले गर्दा लक्षित समुदायले सेवा पाउन मुस्किल हुने एवं आफ्नो फाइदालाई मात्र ध्यान दिने निजी क्षेत्रको लोभले स्थिति भन्नु विकराल बनेको छ। 'सामाजिक चेतनासहितको

निजी क्षेत्र' नामकरण गरिएको बीचको बाटोको हिमायती हुनु, युनुस। तथापि ग्रामीण आन्दोलनको सैद्धान्तिक धरातल पुँजीवादमै रहेको युनिस स्विकार्छन्।

महिलाकेन्द्रित कर्जाप्रवाहले परिवार सम्पूर्ण सदस्यको आवश्यकतालाई ध्यान दिने र कर्जाचुक्तामा पनि पुरुषको भन्दा बढी सुनिश्चित हुन्छ भन्ने ग्रामीण बैङ्कको अनुभव पुस्तकले प्रस्तुत गर्दछ। तर, ग्रामीण आन्दोलन वा समग्र लघुकर्जा क्षेत्रले विभिन्न दृष्टिकोणबाट आलोचना नभेटेको पनि होइन। ग्रामीण बैङ्कले आफ्ना कार्यक्रमहरूलाई महिलाकेन्द्रित कार्यक्रम भनेर दाबी गरे पनि महिलाहरू अझै पुरुष (आफ्नै पति वा छोरा) का गोटीका रूपमा प्रयोग भइरहेका लेपट बिजनेस अब्जरभरकी जेनेट नेफ बताउँदछन्। लघुकर्जाले सामाजिक सुरक्षालाई समेत निजीकरण गरेको उनले आरोप लगाएकी छन्। लघुकर्जा कार्यक्रमहरूले गुणस्तरीय सेवा एकदमै ढिलो उपलब्ध गराउने गरेको पनि बोलिभियामा गरिएको एउटा अध्ययनले देखाएको छ।

पुस्तकमा ग्रामीणको मोडल अन्य देशहरूमा फैलिएको विवरणसमेत समेटिएको छ। नेपालमा पनि सोही मोडलमा लघुकर्जाका कामहरू भइरहेका छन्, तर यस्ता संस्थाहरूको प्रभावकारितालाई नियाल्दा त्यति आशालाग्दो चित्र अगाडि नआएको वास्तविकता सुदर्शन श्रेष्ठ *माइक्रो क्रेडिट ओभररेटेड टु एड्रेस पोभर्टी* नामक आफ्नो लेखमा प्रस्तुत गर्दछन्। श्रेष्ठको निचोड छ- “उद्यमशीलताको ज्ञान नभएका समुदायले लघुकर्जाको वर्तमान मोडलबाट फाइदा लिन सक्ने अवस्था छैन।” आलोचनाहरूलाई सकारात्मक रूपमा नलिए ग्रामीणले हासिल गरेका वा गर्न सक्ने उपलब्धि कमजोर बन्ने प्रस्ट छ।

दीर्घकालीन रूपमा सडक तथा पुलको निर्माण गर्दा गरिबी निवारणका लागि टेवा पुग्छ भन्ने परम्परागत मान्यतालाई युनुसले स्पष्ट शब्दमा नकारेका छन्।

ग्रामीण बैङ्कले गरिबीविरोधको लडाइँमा उल्लेखनीय सफलता प्राप्त गरेकोमा दुईमत छैन। विकासका दृष्टिकोणबाट यस आन्दोलनलाई कोसेढुङ्गा मान्न हिचकिचाउन नपर्ने तर्क युनुसले आफ्नो पुस्तकमा प्रस्तुत गरेका छन्। ■

जलस्रोत इन्जिनियरिङमा स्नातकोत्तर गरेका प्रदीप अधिकारी पानीव्यवस्थापन, संस्थागत तथा स्थानीय स्तरमा क्षमता विकासका प्रयासहरूमा रूचि राख्दछन्।

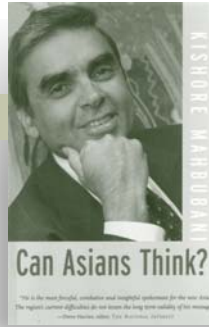

समीक्षक : तुलानारायण साह

Can Asians Think?By Kishore Mahbubani
Key Porter Books, 2001

ISBN: 1-55263-313-6

PAGES: 208

एसियालीलाई ब्यूँभाउने प्रयास

सन् १९९९ तिर एसिया उन्नत अवस्थामा थियो युरोप अँध्यारो युगमा । त्यस कालखण्डमा चीनमा सोंगको शासनकाल जगमगाउँदो थियो भने विश्वमै सबैभन्दा ठूलो मानिने सहर अङ्कोरवात कम्बोडियामा उदाउँदो । १५औँ शताब्दीसम्म त युरोप र एसियाली समाज एकैसाथ यात्रा गर्दै थिए । त्यसपछिका कालखण्डमा युरोप विकासको बाटोमा चम्कियो तर एसिया अगाडि बढ्न सकेन । एसियाली समाजको रूपान्तरण त्यहाँको विद्यमान सामाजिक, राजनीतिक एवं दार्शनिक मान्यताहरूको पुनर्व्याख्या नगरी सम्भव छैन । सजिलो नभए पनि एसियाली समाजका अगुवाहरूले यसो गर्ने बेला आइसकेको छ ।

यो तर्क हो, संयुक्त राष्ट्रसङ्घमा सिङ्गापुरका राजदूत र क्यानाडाका लागि पूर्वआयुक्त किशोर महबुबानीको । एसिया अगाडि बढ्न नसकेको कारण शोचको कमी हो भन्ने तर्क लेखक *क्यान एसियनस थिङ्क ?* आफ्नो पुस्तकमा गर्दछन् । पत्रपत्रिका र जर्नलमा छापिएका महबुबानीका लेख एवं कार्यपत्रहरू एकै ठाउँमा समेटेको यस पुस्तकले एसियाली समाजका समस्या, सम्भावना र चुनौतीहरूको व्याख्या र पुनर्व्याख्या गर्दछ । पूर्वी एसियाली मुलुकहरूको विश्लेषणमा बढी समय खर्च गरे पनि पुस्तकले समग्र एसियाली सभ्यताको पक्षमा वकालत गर्दै एसियाको उज्ज्वल भविष्यको कल्पना गरेको छ ।

सन् २००० मा मनोवैज्ञानिक रिचार्ड निस्वेतको न्युयोर्क टाइम्समा छापिएको शोधको निष्कर्ष समेटेको समाचारले लेखक निकै प्रभावित भएका देखिन्छन् । समाचारको सार थियो— “पूर्वी एसियाली र पश्चिमेलीहरूले सोच्ने तरिकामा फरक हुन्छ ।” निस्वेतका अनुसार एसियालीहरू हरेक विषयलाई अमूर्त रूपमा सोच्ने गर्दछन्, तर्कभन्दा सन्दर्भलाई ज्यादा जोड दिन्छन् । तर अमेरिकी अथवा पश्चिमेलीहरू बढी विश्लेषणात्मक हुन्छन्, विवाद रुचाउँदैनन् र गर्ने परेमा पूर्व-सावधानी अपनाउँछन् । उनीहरू सन्दर्भभन्दा तर्कमा विश्वास गर्न चाहन्छन् । यसै निष्कर्षलाई आधार मान्दै महबुबानी एसियाली र पश्चिमी समाजबीचको विविधताको विश्लेषण गर्दछन् । एसियालीहरू ‘सोचन सक्दैनन्’, ‘सोचन सक्छन्’ र ‘सोचन पनि सक्छन्, नसोचन पनि सक्छन् अर्थात् भन्न सकिन्छ’ भन्ने तीन थरी तर्कको उत्तर पुस्तकले खोज्दछ ।

एसियाका यथार्थ

एसियालीहरू सोचन सक्दैनन् भन्ने तर्क खोतल्दै महबुबानी भन्दछन्— “दुर्भाग्यवश, उपनिवेशको सुरुवातलाई एसियाली समाजले मौन स्वीकृति दियो । तीन सय वर्षसम्मको उपनिवेशी कालखण्ड एसियालीहरूले सहिरहे ।” सहन सक्ने लाचारीले होला, एसियाका बासिन्दाहरू अझै पनि दबिएको मानसिकताबाट ग्रस्त छन् । त्यति मात्रै होइन, एसियाली देशहरूका प्रशासनयन्त्रमा नातावाद र कृपावाद, जातीय एवं क्षेत्रीय अन्तर्द्वन्द्व र भ्रष्टाचारले प्रश्रय पाएको छ । यस्ता वास्तविकताका

कारण एसियालीहरू सोचन सक्छन् भन्न सजिलो छैन ।

महबुबानी भन्दछन्— “एसियाली समाजमा सामूहिक सामाजिक सोचको त अभाव छ तर सोचन सक्ने व्यक्तिहरू नभएको चाहिँ होइन ।” सोचन सक्ने व्यक्ति भएर मात्रै पुग्दो भने रहेनछ । पश्चिमी समाजमा थुप्रै बुद्धिमान व्यक्तिहरू थिए, तर अधिल्लो शताब्दीमा पश्चिमी समाजले धेरैपल्ट युद्धको पीडा भोग्यो । प्यालेस्टाइनको समस्या अझै समाधान भएको छैन । तसर्थ जेहेनदार व्यक्तिले आफ्ना बारेमा मात्रै होइन, समाजका बारेमा पनि सोच्नु जरुरी हुन्छ । एसियालीहरूले समाजका लागि सामूहिक दृष्टिकोण प्रस्तुत गर्न नसकेका कारण उनीहरू सोचन सक्दैनन् भन्नुपरेको हो ।

एसियालीहरू सोचन सक्छन् भन्ने तर्क पुष्टि गर्न महबुबानी बीसौँ शताब्दीको अन्त्यतिर पूर्वी एसियाली मुलुकहरूले गरेको आर्थिक र प्राविधिक विकासलाई आधार मान्दछन् । सिङ्गापुर, मलेसिया, दक्षिण कोरिया, थाइल्यान्ड, हङकङ र ताइवानजस्ता देशले जापानको बाटो पछ्याएको राम्रो सङ्केत हो । सन् १९९६ मा पूर्वी एसियाली देशहरूले आर्थिक सङ्कट भोगे पनि ती देशहरूको प्रगति रोकिएन । आर्थिक वृद्धिदर दोब्बर भएको वर्ष आधार मान्ने हो भने एसियाको भविष्य उज्यालो देखिन्छ ।

**सहने क्षमताले होला, एसियाका
बासिन्दाहरू अझै औपनिवेशले
दबाएको मानसिकताबाट ग्रस्त छन् ।**

बेलायतले ५८ वर्षमा (सन् १७८० देखि), अमेरिकाले ४७ वर्षमा (सन् १८३९ देखि), जापानले ३३ वर्षमा (सन् १८८० देखि) आफ्नो आर्थिक वृद्धिदर दोब्बर पारे । सो हासिल गर्न इन्डोनेसियालाई १७ वर्ष, दक्षिण कोरियालाई ११ वर्ष र चीनलाई केवल १० वर्ष लाग्यो । सन् १९६० देखि १९९० सम्म पूर्वी एसियाको आर्थिक वृद्धिदर दोब्बर भएको थियो तर त्यही अवधिमा ल्याटिन अमेरिका र अफ्रिकामा आर्थिक वृद्धिदर २.५ प्रतिशत मात्र रह्यो । यस्ता सूचकाङ्कले पुनर्व्याख्या र परिवर्तनका सम्भावना खोल्दछन् तर पुनर्व्याख्यामा स्थानीय मूल्य, मान्यता, संस्कृति, सभ्यता, सम्भावना र विद्यमान चुनौतीहरूलाई आधुनिक कालखण्डको मान्यतासँग जोड्नु जरुरी हुन्छ ।

प्रगति त भएको छ तर एसियाली मुलुकहरूमा विभिन्न खाले हिंसात्मक जातीय द्वन्द्वजस्ता विकृतिहरू फाइलिएका छन् । साथै, योग्यतामा आधारित प्रशासन-व्यवस्थाको अभाव, शान्ति-सुव्यवस्थाको बिगुँदो

स्थिति र इमानदारिताको कमीले एसियालीहरू सोच्न सक्दछन् भन्ने तर्कमा प्रश्न उठ्दछ। विकृति र द्वन्द्वको निराकरण हुन्छ कि हुँदैन ? जस्ता प्रश्नको स्पष्ट उत्तर नभएको हुँदा महबुबानी एसियालीहरू सोच्न सक्दछन् वा सक्दैनन्, ठाकुरकै भन्न गान्हो भएको हो भन्ने स्विकारिन्छ।

उपनिवेशी व्यवस्थाको अन्त्यपछि स्वतन्त्र भएका एसियाली मुलुकहरूमा सन्दर्भ-सुहाउँदो राजनीतिक प्रणालीको परिकल्पना र कार्यान्वयन हुन सकेन। एसियालगायत अन्य विकासशील देशहरूमा जनसङ्ख्याको तेज वृद्धिदर, साक्षरता प्रतिशत कम र गरिबी ज्यादा छ। यस्तो अवस्थामा धनी, औद्योगिक र शिक्षित पश्चिमी समाजमा जस्तै उदार प्रजातन्त्रले काम गर्न गान्हो हुन्छ। लेखक तर्क गर्दछन्- “पश्चिमीहरू विश्वभरिका मुलुकहरूलाई उदारवादी प्रजातन्त्रमा आफ्नो प्रगतिको भविष्य हेर्नु भनी सिकाउने गर्दछन्। अरु देशका सभ्यता, मौलिकता, धरातलीय यथार्थ र सामाजिक मान्यतालाई उनीहरू ध्यानमा राख्दैनन्।” विकासशील राष्ट्रहरूले पश्चिमबाट आयात गरेको राजनीतिक प्रणालीलाई घाटामूलक कार्य भन्ने कठोर टिप्पणी गरेका छन् लेखकले।

एसियाली मान्यता

सन् १९९० को दशकमा एसियाली लेखकहरूले सुरु गरेको एसियाली मान्यतासम्बन्धी बहसलाई पश्चिमाहरूले गलत तरिकाबाट अर्थ्याएका थिए। महबुबानी भन्छन्- “हामीले उठाएको तर्कलाई उनीहरू हेपाहा प्रवृत्तिले खण्डन गर्दथे। पुर्बलीहरू आफ्नो सामाजिक मान्यताहरूको मात्र बखान गर्ने गर्दछन् भन्ने जस्ता तर्क उनीहरूबाट आउँदथ्यो।” हार्वार्ड विश्वविद्यालयमा आफ्नो बसाइको अनुभव सम्भन्धै महबुबानी लेख्दछन्- “पश्चिमी समाजका विद्वानहरू आफ्नो सोचाइबाट पूर्वमा परेको प्रभावका बारेमा अनभिज्ञ रहने गर्दछन्। उनीहरू हामी सबै जान्दछौं, विचारमा खुला छौं जस्ता भ्रमहरू पालेर बस्छन्।” सन् १९९६ तिर रोबर्ट कापलान र फरिद जकारियाजस्ता लेखकहरूले यस्ता सोचाइमा प्रश्न गर्न थालेकोलाई लेखक सही सुरुवात मान्दछन्।

पश्चिमी पत्रकारहरूप्रति लेखकको शैली आक्रामक छ- “अमेरिकामा जति नै प्रेस स्वतन्त्रता रहे पनि त्यहाँको सरकारले प्रेसमाथि अडकृश लगाउन सक्ने नियमहरू छन्, तर अमेरिकाबाहिर पुगेको अमेरिकी पत्रकार बेलगामी घोडाजस्तो हुन्छ। उनीहरू एसियालगायत अन्य विकासशील समाजको पीडालाई उडाएर लेख्ने गर्दछन् र पश्चिमी समाजको रूचिअनुसार मात्रै व्याख्या गर्ने गर्दछन्।” अन्य देशहरूमा पनि यस्ता प्रवृत्तिहरू नदेखिएका होइनन्। भारतीय सञ्चारमाध्यमले नेपाललगायत साना मुलुकहरूबारे गर्ने गरेका विश्लेषण पूर्वाग्रही हुन्छन्।

काठमाडौंको नेपाली मुख्य धार मिडिया पनि यस हिसाबले अपवाद छैन। मधेसका विभिन्न विषयको रिपोर्टिङमा सञ्चारमाध्यमको असंवेदनशीलता भेटिन्छ। सहअस्तित्व, भाइचारा र अरुको भावना बुझ्दै ऐतिहासिक, सामाजिक र सांस्कृतिक पक्षहरू बुझेर लेख्नुपर्ने महबुबानीको आग्रह पश्चिमी सञ्चारजगत् मात्रै होइन, सबैका लागि मान्य सिद्धान्त हो।

विकासशील राष्ट्रहरूले पश्चिमबाट आयात गरेको प्रजातन्त्रलाई घाटामूलक कार्य भनेर कठोर टिप्पणी गरेका छन् लेखकले।

मानवअधिकारको सम्बन्धमा पनि पश्चिमीहरूको शोच पूर्वली समाजका लागि हेपाहा प्रवृत्तिको रहँदै आएको लेखक तर्क गर्दछन्। शीतयुद्धको समाप्तिपछि पश्चिमी सरकारहरूले विकासशील देशहरूमा मानवअधिकारको वकालत गर्न थाले। महबुबानी भन्दछन्- “विकासोन्मुख देशका तानाशाहहरूलाई लामो समय काखी च्यापेको पश्चिमी देशका सरकारहरूलाई मानवअधिकारको आख्यान सुहाउँदैन।” विगतका अनुभव केलाउँदै उनी तीन थरी सत्य अधि ल्याउँदछन्- पहिलो, पश्चिमीहरूको इच्छाअनुसार विकासशील देशले काम गरे भने त्यस देशको मानवअधिकारबारे प्रश्न उठ्दैन। उदाहरणका लागि पश्चिमीहरूले बोस्निया र चेचेन्यामा मानवअधिकार बिर्सका थिए। दोस्रो, आन्तरिक द्वन्द्वको समाधान बाहिरियाले गर्न सक्दैनन्। सोमालिया र सियरालियोनमा द्वन्द्व समापन गर्न आएका बाहिरी शक्तिले शान्तिस्थापना गर्न सकेका छैनन् : दस वर्ष लामो द्वन्द्व बिसाउने बाटोमा हिँड्दै गरेको नेपाललाई यो महत्वपूर्ण पाठ हो। हालसालै आएर द्वन्द्व र भूराजनीतिक चक्रव्यूहमा फसेको इराक र अफगानिस्तानको अनुभवले पनि बाहिरी शक्तिले शान्ति स्थापना गर्न नसक्ने वास्तविकता उजागर गर्दछन्। तेस्रो, गरिबलाई मानवअधिकारभन्दा आर्थिक संवृद्धि बढी महत्वपूर्ण हुन्छ।

महबुबानीका केही तर्क एसियाली देश भारतको प्रजातान्त्रिक अभ्यासको सन्दर्भमा खरो उत्र्दैन। भारतले अपनाएको वेस्ट मिन्टर शैलीको राजनीतिक मोडलले त्यस देशका चुनौतीहरूको पूर्ण समाधान गरेको छैन तर त्यहाँ प्रजातान्त्रिक पद्धति स्थापित भएको छ। पाँच-पाँच वर्षमा मतदानद्वारा सरकार परिवर्तन हुन्छ, प्रेस र नागरिक स्वतन्त्रता प्रत्याभूत गरिएका छन्। केही वर्षयता भारतले दुईअङ्क आर्थिक वृद्धिदर पनि हासिल गर्दै आएको छ तर पाकिस्तान, बङ्गलादेश र नेपालका प्रजातान्त्रिक यात्रा बेलाले बेलामा विचलनमा परेका छन्।

पूर्वीय विद्वानहरूले एसियाको यस विविधतालाई निरन्तर खोजीको विषय बनाउनु जरुरी छ। महबुबानीको विश्लेषणमा भारतीय उपमहाद्वीपका देशहरूको स्थिति समावेश छैन न त अरब देशका नै। यस्ता सीमितताका कारण पुस्तकको शीर्षक ‘क्यान इस्ट एसियन थिङ्क?’ उपर्युक्त हुन्थ्यो।

पश्चिमाहरूको प्रभाव

लेखक ठम्याउँछन्- “आउँदो शताब्दीमा पश्चिमी समाजको दबदबा कम त होला तर प्रभाव लामो समयसम्म रहनेछ।” सामरिक, आर्थिक, राजनीतिक, सञ्चार, सूचना-प्रविधिको र शिक्षा एवं अनुसन्धान क्षेत्रमा पश्चिमीहरूको पकड छ। विश्वकै सबैभन्दा बलियो सैनिक सङ्गठन नेटो, आर्थिक सङ्गठन जी-सेभेन, विश्व बैङ्क, एसियाली विकास बैङ्क, अन्तर्राष्ट्रिय मुद्राकोषजस्ता सङ्गठनहरूमा पश्चिमीहरूको वर्चस्व छ। बिबिसि, सिएनएन, वालस्ट्रिट जर्नल, फिनान्सियल टाइम्स, द इकोनोमिस्टजस्ता अन्तर्राष्ट्रिय स्तरका प्रभावशाली समाचार-संस्थाहरूमा पश्चिमीहरूले आफ्नो प्रभाव कायम राखेका छन्। साहित्य र कलाको क्षेत्रमा पनि उनीहरू नै अगाडि देखिन्छन्। साथै विश्वविद्यालयहरू र अनुसन्धानमा पश्चिमीहरूको पहुँचले पनि प्रभाव जारी राख्दछ। पश्चिमी प्रभाव कायम रहने वास्तविकतालाई पुस्तकले भावी एसियाको चुनौतीका रूपमा चित्रण गरेको छ। महबुबानीले शिष्ट भाषामा प्रस्तुत गरेका तर्कले पाठकलाई सोच्न बाध्य पार्दछ।

भारतले अपनाएको वेस्ट मिन्टर राजनीतिक मोडलले त्यस देशका चुनौतीहरूको पूर्ण समाधान गरेको छैन तर प्रजातान्त्रिक पद्धति स्थापित भएको छ।

महबुबानी भूमण्डलीकरणका प्रवर्तक हुन् र एसियाको विकासप्रति आशावादी हुँदै लेख्दछन्- “भूमण्डलीकरणकै कारण चीन र भारतको आर्थिक वृद्धिदर बढेको हो। भूमण्डलीकरणको क्रमका कारण पश्चिमीहरूको प्रभाव घट्दो र पूर्वी एसियाको प्रभाव बढ्ने क्रम जारी छ।” बढ्दो भूमण्डलीकरणले अगाडि ल्याउने सामाजिक, वातावरणीय, राजनीतिक एवं शासनपद्धतिका चुनौतीहरू कसरी नियमन गर्ने ? नियमन गर्ने एउटा विश्वव्यापी संस्था संयुक्त राष्ट्रसङ्घ हो। संयुक्त राष्ट्रसङ्घले राष्ट्रिय, क्षेत्रीय सरकारी वा गैरसरकारी सङ्गठनभन्दा उपयोगी भूमिका खेल्न सक्दछ, तर यस सङ्गठनको वर्तमान शैली त्यति विश्वसनीय देखिँदैन। यो विश्वव्यापी व्यवस्था कमजोर हुँदै गएको महबुबानी स्विकार्छन्। उनी तर्क गर्दछन्- “यो स्थिति पश्चिमीहरूको कार्यशैलीले ल्याएको हो र उनीहरू नै दोषको भागीदारी बन्नुपर्दछ।”

पुस्तकमा सिङ्गापुरको निकै बखान गरिएको छ । सिङ्गापुरले खाद्य उत्पादन गर्दैन तर पर्याप्त मात्रामा आयात गर्दछ । यहाँका ९० प्रतिशत नागरिक सरकारद्वारा बनाइएका गगनचुम्बी घरहरूमा बस्दछन् । म्यान्डारिन, मलय, तामिल र अङ्ग्रेजीलाई सरकारी कामकाजको भाषा बनाइएको छ । जातीय सद्भाव, पारिवारिक एवं सामाजिक मान्यतालाई कायम राख्दै धार्मिक आस्थाको सुरक्षा, वातावरणीय सन्तुलन र स्वास्थ्य-उपचारमा सरकारी अनुदानको व्यवस्था यस देशले लिएका नीति हुन् । यस्ता नीति-नियम अरू एसियाली देशका लागि उपयोगी उदाहरण हुन्, यद्यपि यस सहर-राज्यको तुलनामा अन्य देशका चुनौतीहरू त्यति सजिला छैनन् ।

अगाडिको बाटो

एसियाली समाज कसरी अगाडि बढ्ने भन्ने १० ओटा सुझाव प्रस्तुत गर्दै महबुबानी पुस्तक समाप्त गर्दछन् । उनका सुझावहरू हुन्-

- १) अरूलाई दोष दिने होइन, आत्ममूल्याङ्कन गर्ने;
- २) भ्रष्टाचारबाट मुक्ति;

- ३) अनुदानभन्दा कृषिउत्पादनले उचित मूल्य पाउने नीति;
- ४) क्रियाशील जनसङ्ख्या वृद्धिमा जोड;
- ५) ससर्त र मुलुकको हितविपरीत लिइने वैदेशिक ऋणको बहिष्कार;
- ६) विकासका असफल मोडलहरू त्यागै प्रगतिमुखी बाटोको अवलम्बन;
- ७) मृत राजनीतिक सिद्धान्तलाई छाडेर नयाँ अवधारणाको प्रयोग;
- ८) विकसित र अल्पविकसित मुलुक भनेर आयोजना गरिने सम्मेलनको बहिष्कार;
- ९) वैदेशिक ऋण होइन, व्यापारलाई प्रोत्साहन;
- १०) निराश मनस्थिति नराख्ने ।

आर्थिक प्रगति नै विकास हो भन्दै लेखकले पुस्तकमा लोकतन्त्र र मानवअधिकारभन्दा आर्थिक संवृद्धिमा जोड दिएका छन् । आर्थिक संवृद्धि हासिल गर्ने उनको मन्त्र हो, पश्चिमी पुँजीवाद, तर पश्चिमेली राजनीतिक व्यवस्थाको नक्कल अनुकूल हुँदैन भन्ने उनको तर्क प्रयोग गर्दै के भन्न सकिन्छ भने अन्यत्रको आर्थिक पद्धतिको हुबहु नक्कल पनि ठीक हुँदैन ।

लेखकका अनुसार- आफ्ना सामाजिक, भौगोलिक एवं सांस्कृतिक मूल्य र मान्यतालाई निरन्तरता दिँदै एसियाली समाज अगाडि बढ्छो भने भविष्य पुर्बेलीहरूको हुनेछ । विगतका शताब्दीहरूमा पश्चिमेली देशहरूले अन्यत्रका समाजमाथि राजनीतिक थिचोमिचो र आर्थिक शोषण गरे । अरूलाई हेप्ने, हैकम चलाउने र तिमीभन्दा हामी शक्तिशाली हौं भन्ने व्यवहार पनि देखाए । तर, आफ्नो प्रगतिको बाटो पहिल्याउँदा यस्तै व्यवहार देखाएमा पुर्बेलीहरूको भविष्य पश्चिमीहरूको विगतको भन्दा पनि नराम्रो हुनेछ ।

२१औँ शताब्दीमा मानवसमाजको चुनौती हो, स्वतन्त्रता र आर्थिक प्रगतिको यात्रा सन्तुलित राख्नु । छनोटको स्वतन्त्रता र पहिचानविना यो यात्रा अपूरो रहन्छ । महबुबानीले पश्चिमबाट अपेक्षा गरेको भाइचारा, सहअस्तित्व एवं अरूको भावना बुझ्ने व्यवहार एसियाली समाजले आफूभित्र पनि स्थापित गर्नु जरुरी छ । ■

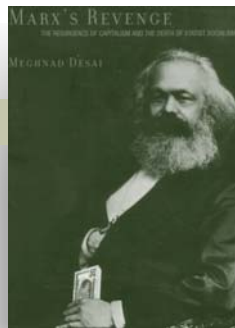
इन्जिनियर तुलानारायण साह बर्दलैंदो परिवेशमा नेपाल र मधेसको समसामयिक राजनीतिको अध्ययनमा रूचि राख्छन् ।।

समीक्षक : दीपक ज्वाला

Marx's Revenge
The Resurgence of Capitalism and the
Death of Statist Socialism
By Meghnad Desai
New York and London: Verso, 2002

ISBN: 1-85984-644-0
PAGES: xi + 372

सन् १९८९ मा बर्लिनको पर्खाल ढलेपछि विश्वभरि मार्क्सवादलाई टेकेर राजनीति गर्ने वाम-खेमाका धेरैको आस्थाको जग धराशयी भयो । धेरै वाम-बुद्धिजीवी र कार्यकर्ताहरू आफ्ना परम्परागत

क्रियाकलापबाट पलायन भए, तर यस पुस्तकका लेखक विश्वविख्यात 'लन्डन स्कूल अफ इकोनोमिक्स' का प्रोफेसर र सो संस्थाका डाइरेक्टर मेघनाद देसाई भने मार्क्सको पुनर्अध्ययनपट्टि लागे । गुजराती मूलका देसाई बेलायतको उपल्लो सदन हाउस अफ लर्ड्सका 'लर्ड' हुन् । सन् १९९० को सुरुतिर लेबर पार्टी विपक्षमा रहँदा उनी बेलायतको छाया-अर्थमन्त्री भएका थिए । युरोपमा १९६८ को विद्यार्थी आन्दोलनदेखि नै मार्सीय अर्थशास्त्र पढाउँदै आएका देसाईकालागि 'दोस्रो विश्व' भनिने साम्यवादी राष्ट्रहरूको गठबन्धन चकनाचूर भएपछिको बौद्धिक धक्का मार्क्सवादी मान्यता फेरि अध्ययन गर्नुपर्ने प्रमुख कारण बन्यो ।

देसाईले मार्क्सका मात्र होइन, लेनिनका सम्पूर्ण कृतिहरू केलाएरै फेरि पढे, अर्थशास्त्र र अर्थराजनीतिबारे प्रकाशित २ सय ७० ओटा सन्दर्भ- पुस्तकहरूका सारतत्व निचोरे, एडम स्मिथको 'वेल्थ अफ नेशन्स' (१७७६) देखि डब्लुटिओ र भूमण्डलीकरणको विरोध (२०००) सम्मका लेखहरू खोतलखातल गरे । मार्क्स रिभेन्ज नामक यस पुस्तकमा उनले फ्रान्सेली क्रान्तिदेखि

मार्क्सवाद मुर्दाबाद !
मार्सीय चिन्तन
जिन्दाबाद !!

हरित ग्यांसले ल्याउने वातावरणीय दुष्प्रभाव रोक्न प्रयोगमा आएको क्योटो प्रोटोकलसम्मका विश्व-घटनाक्रमलाई १९ ओटा अध्यायमा ३ सय ५ एन्डनोट्समार्फत चिरफार गरेका छन् ।

आफ्नै प्राज्ञिक खुलदुली मेटाउन कुनै रिसर्च काउन्सिल वा फाउन्डेसनबाट एक पैसा पनि नलिएर आफ्नो बौद्धिक स्वतन्त्रता कायम राख्न सकेकोमा उनी गर्व गर्दछन् । पुस्तकमा उनको निचोड छ—सोभियत सङ्घको पतनपछि मार्क्सका विचारहरू आजको भूमण्डलीकरणको युगमा भन्ने सान्दर्भिक भएका छन् । यस्तो सान्दर्भिकता विगतमा नदेखिनुमा सो सिद्धान्तको कुव्याख्या गरी 'मार्क्सवाद' लादने लेनिनवादीहरूलाई उनी प्रमुख दोषी ठहराउँछन् ।

बौद्धिक मन्थनका उपज

मार्क्स अँध्यारोमा स्वतःस्फूर्त उत्पन्न भएका ज्ञानका पुञ्ज होइनन्, आफ्नो समय र समाजमा चलिरहेको बौद्धिक मन्थनका उपज हुन् । मार्क्सभन्दा अगाडि पनि युरोपमा इतिहास, अर्थशास्त्र र वैज्ञानिक दर्शनबारे प्रशस्तै शोध-विचार र खण्डन-मण्डन चलेको थियो । मार्क्सले समाजवादी चिन्तनको एक धार अगाडि ल्याए र तर्क गरे— समाजवादी क्रान्ति बेलायतजस्तो विकसित पुँजीवादी मुलुकमा मात्र सम्भव हुन्छ । तर पहिलो विश्वयुद्धलगत्तै जर्मनी, अस्ट्रिया र हङ्गेरीमा समाजवादी क्रान्ति सफल भएन । मार्क्सले चिताउदै नचिताएको रूसमा भने क्रान्ति सफल मात्र भएन, बोल्सेभिकहरू हत्याएको शासन व्यापक व्यवधानका बाबजुद ७० वर्षसम्म आफ्नो कब्जामा राख्न सफल भए । तर, बहुल विचारको फूलबारी रहेको युरोपेली समाजवादी चिन्तन र त्यसभित्रको मार्क्सिय धार खुम्चिएर एउटा पार्टीविशेषको पेवा हुन पुग्यो ।

देसाई लेख्छन्— “जर्मन सोसियल डेमोक्रेटिक पार्टीका काउट्स्कीले स्थापना गरेको मार्क्सवादको सर्वोच्च निर्वाधर लेनिन र स्टालिनको अति पवित्रवादी र असहनशील मठ बन्यो । मार्क्सका विचारहरूलाई हँदैसम्म बढ्याइयो र त्यसै अनुपातमा अकाट्य पनि भनियो । स्वयं मार्क्स एउटा महान् तर गलत पनि हुन सक्ने दार्शनिक हुन् भन्नुको सट्टा प्रश्नै गर्न नहुने देउता बनाइए । पहिलो विश्वयुद्धभन्दा ३० वर्षअघिसम्म हुने गरेको मार्क्सको व्यापक आलोचना मार्क्सवादी पार्टीहरूमा हुन नसक्ने गरी बन्देज लगाइयो । सबै मार्क्सवादी पार्टीहरू बोल्सेभिकहरूको तेश्रो इन्टरनेसनलको सदस्य हुनै पर्ने र उनीहरूले मस्कोबाट प्रतिपादित केही मूलभूत लाइनहरू स्विकारेकै हुनुपर्ने बाध्यता पनि लादियो । यसरी युरोपका मार्क्सवादी पार्टीहरू दीर्घकालीन शोच राख्ने संसदीय दलबाट अप्रजातान्त्रिक, केन्द्रीकृत र षड्यन्त्रमुखी बन्न पुगे । रूसको परिप्रेक्ष्यमा सफल लेनिनको यो क्रान्तिकारी मोडल अन्य मुलुकहरूमा सफल पारिनु लेनिनवादी-मार्क्सवादी मठाधीशहरूका लागि अनिवार्य थियो ।” यही मूलभूत निचोडलाई पुष्टी गर्दै देसाईले पुस्तकका सुरुका अध्यायहरू मार्क्सभन्दा

अगाडि र मार्क्सको समयमा व्याप्त बहुल वैचारिक मन्थनको चित्रण गर्दछन् ।

सत्रौँ शताब्दीमा न्युटन र केप्लरजस्ता वैज्ञानिकहरूको आविष्कारले मनुष्यलाई भविष्यमा ग्रह र नक्षत्र ठिक्क कहाँ हुन्छन् भनेर कागज र पेन्सिलको भरमा ठोकुवा गर्न सक्ने बनाएपछि युरोपको दर्शन र मानवशास्त्रमा ठूलो तरङ्ग पैदा भयो । त्यस तरङ्गको केन्द्र मानिने स्कटल्यान्डमा भएको बौद्धिक पुनर्उत्थानको एक महत्वपूर्ण कडी थिए— एडम स्मिथ । उनले सामन्तवाद ढाल्न पुँजीवाद कसरी सफल भयो भन्ने विश्लेषण 'लेक्चर्स अन जुरिसप्रुडेन्स' र 'वेल्थ अफ नेसन्स' मा गरे । निजी सम्पत्ति र त्यसलाई दिइने कानुनी संरक्षण पुँजीवादले ल्याउन सकेको समृद्धिको आधार हो भन्ने पुष्टि गरे । स्मिथको सिद्धान्त मार्क्सका लागि जीवनको अन्त्यसम्म अध्ययनको विषय बनिरह्यो ।

एडम स्मिथका अनुसार पुरानो (सामन्तवादी) सत्तामा निर्भरता एकतर्फी र तहगत थियो अर्थात् अधिकांश भूदासहरू जमिनदारप्रति निर्भर थिए ।

एडम स्मिथका अनुसार पुरानो (सामन्तवादी) सत्तामा निर्भरता एकतर्फी र तहगत थियो अर्थात् अधिकांश भूदासहरू जमिनदारप्रति निर्भर थिए । भूदासहरूको मिहिनेतले आर्जेको फल कानुनले उनीहरूको हो भनेर सुरक्षित गर्दैनथ्यो । फलस्वरूप सामन्तवादमा माथिकाले बाध्य नपारीकन तलकाले मिहिनेत गर्ने प्रश्नै थिएन । पुँजीवादी समाजमा (ख्याल राखौं, न स्मिथले न मार्क्सले नै पुँजीवाद शब्द प्रयोग गरेका छन्) यसखाले तहगत र एकतर्फी संरचना हुँदैन । यसमा बजारले विनातहको समथरमा किन्ने र बेच्नेबीच दुवैको पारस्परिक फाइदाका लागि सहमति कायम गर्दछ (फाइदा नहुने हो भने किन्नेले किन्दैन, बेच्नेले पनि बेच्दैन) एवं आर्जन गरेको सम्पत्तिले कानुनी संरक्षण पाउँदछ अनि मात्र वैभव र समृद्धि सम्भव हुन्छ, तर बजारिया समाज कठोर नियमअनुसार चल्दछ— बुद्धि-विवेक र सीपले कमाउन नसक्ने पछाडि पर्छन् ।

देसाईका अनुसार— “आजको तथ्याङ्कले यस्तै निष्कर्ष देखाउँछ । सन् १८०० मा करिब १ अर्ब रहेको विश्व-जनसङ्ख्याको औसत आयु ४० वर्ष थियो जसमध्ये दुईतिहाइ गरिब थिए । आज विश्वले, ६ अर्ब जनसङ्ख्या धान्न सकेको छ, औसत आयु ६० वर्ष पुगेको छ र यस जनसङ्ख्याको एकचौँथाइ मात्र गरिब छ । पुँजीवादी उत्पादन प्रणालीले नै यो प्रगति सम्भव भएको हो । *डास क्यापिटाल*का 'पाको' मार्क्सले पुँजीवादी व्यवस्थाको यो चरित्र राम्ररी बुझेको देखिन्छ ।

पुँजीवादजस्तो उत्पादनशील प्रणाली तत्कालै नाश भइहाल्छ भन्ने सपना कम्युनिस्ट मेनिफेस्टोमा लेख्ने 'काँचो' युवा मार्क्समा देखिए पनि 'पाको' मार्क्सको *डास क्यापिटाल*को तीनओटै भोल्युममा तार्किक तवरले भेटिँदैन । भोल्युम १ को ३२औँ अध्यायको एक प्याराग्राफमा 'कम्युनिस्ट मेनिफेस्टो' को रगत खौलिन खालको भावना पाइन्छ । यो प्याराग्राफलाई मात्र स्टालिनवादी तेश्रो इन्टरनेसनलले प्रचार गरेको हुनाले प्राज्ञिक मार्क्सलाई 'क्रान्तिकारी' मार्क्सले ओभोलमा पारेको हो भन्ने देसाई तर्क गर्दछन् । सो प्याराग्राफअधिकांश ओटा अध्यायमा नाफा-नोक्सानको उतारचढाव पुँजीवादमा भइरहन्छ र त्यस खाले सङ्कटले ग्रस्त भइरहनु पुँजीवादको चरित्र हो भन्ने मार्क्सको मौलिक विश्लेषण छ । देसाई भन्छन्— “*डास क्यापिटाल*को तीनओटै भोल्युममा पुँजीवाद नाश हुनै आँट्यो र साम्यवादी क्रान्तिको बिहानी भुल्किसकेको छ भन्ने विश्लेषण भेटिँदैन ।”

सन् १९१७ को सत्तापलट बोल्सेभिकहरूले मार्क्सकै विचारले सफल पारेको हो भनेर जबर्जस्ती विश्लेषण गर्दा मार्क्सको तल उद्धृत गरिएको मूल मान्यता लेनिनवादीहरूले चटकै बिसिएका छन् । मार्क्स भन्दछन्— “कुनै पनि सामाजिक संरचना तबसम्म अन्त्य हुँदैन, जबसम्म त्यसभित्रका उत्पादनशक्तिमा विकासको सम्भावना रहिरहन्छ र पूरा समाजको गर्भमा नयाँ संरचनाको भौतिक आधार अड्कुरका रूपमा नपलाईकन नयाँ उत्पादन प्रणाली देखा पर्दैन । तसर्थ आफूले समाधान गर्न सक्ने कार्यमा मात्र मानवजाति लाग्दछ, जसलाई नियालेर हेर्दा हामी सधैं के देख्छौं भने समाधानका लागि भौतिक आधार पर्याप्त भइसकेको वा सो हुने क्रममा अधि बढिसकेको बेलामा मात्र त्यस्ता महान् कार्य देखा पर्दछन् ।”

पुँजीवाद र औद्योगीकरण विकसित नभएको रूसको ज्यादै सानो मजदुरवर्गले आफ्नो बलबुतामा क्रान्ति गर्न सक्ने स्थिति नै थिएन ।

सङ्कट र उतारचढावले नाफाको दररेट घटबढ भए पनि नयाँ आविष्कार र दक्षता वृद्धिले सङ्कट- मोचन गराउँदै लामो समयसम्म पुँजीवाद आफूलाई पुनर्जीवित गरिरहन सक्दछ । देसाई भन्छन्— “परिवर्तन अवश्याम्भावी छ भन्ने 'पाको' मार्क्स र पुँजीवाद आजभोलि नै नाश हुन्छ भन्ने मार्क्सवादी-लेनिनवादीहरूमा ठूलो भिन्नता छ, तर यो वा त्यो मान्यता राख्ने भन्ने प्रश्नले मार्क्सवादी पार्टीहरूमा आजसम्म पनि रोमाञ्चकारी 'क्रान्तिकारी' र व्यावहारिक 'सुधारवादी' धारबीचको विभाजन कायमै राखेको छ ।” देसाईका अनुसार रूसी क्रान्ति मजदुरले गरेको नभई जारशाही पल्टनमा बाध्यात्मक रूपले भर्ती गराइएका ठूलो हिस्सा ओगटेका किसान-सिपाहीको

क्रान्ति थियो : पुँजीवाद र औद्योगिकरण विकसित नभएको रूसको ज्यादै सानो मजदुरवर्गले आफ्नो बलबुतामा क्रान्ति गर्न सक्ने स्थिति नै थिएन ।

मार्क्सको माथि उद्धृत मूलभूत मान्यतालाई नकार्न सन् १९१७ देखि लेनिनवादीहरूले धेरै ऊर्जा खर्च गरे । तर फर्कर हेर्दै देसाई भन्छन्— “पुँजीवादी विश्वको कठोर नियम पालना गर्न नसक्दा, त्यस विश्वव्यापी अर्थतन्त्रको तुलनामा साम्यवादी अर्थतन्त्र नाफामूलक हुन नसकेका कारण बोल्सेभिक सत्ता र त्यसले ठड्याएको दोस्रो भनिने साम्यवादी विश्व धराशायी भयो । तर पुँजीवाद भने सूचना-प्रविधि, बायोटेक्नोलोजीजस्ता नयाँ सिर्जनात्मक प्रस्तुतिमार्फत आफूलाई २१औँ शताब्दीको सुरुमा पुनर्जीवित गर्न सफल भएको छ ।”

क्रान्तिको जननी

बर्लिनको पर्खाल ढल्नु ठीक २ सय वर्षअघि फ्रान्सेली क्रान्ति भएको थियो । यस क्रान्तिले आजसम्म पनि विश्वभरि शोषित महसुस गर्ने तप्काहरूमा एउटा विश्वासको छाप छोडेको छ— पुरानो सत्तालाई शोषितहरूले नै उल्ट्याएर शोषण गर्नेहरूमाथि नयाँ शासन कायम गर्न सक्दछन् । फ्रान्सेली क्रान्तिको ‘स्वतन्त्रता, समानता र भ्रातृत्व’ भनिने नाराले आज पनि धेरैलाई उत्प्रेरित गर्दछ र यो उत्प्रेरण भाँलि पनि कायमै रहनेछ । कहाँसम्म भने फ्रान्सेली क्रान्तिको उनको धारणा सोध्दा चाउ एनलाईको अविस्मरणीय जवाफ थियो— ‘इट इज टु अर्ली टु से’ । १९औँ शताब्दीपछिका सबै राजनीतिक विद्रोहहरूले फ्रान्सेली क्रान्तिलाई आफ्नो जननी मानेका छन् ।

फ्रान्सेली क्रान्तिले आजसम्म पनि विश्वभरि शोषित महसुस गर्ने तप्काहरूमा एउटा विश्वासको छाप छोडेको छ, पुरानो सत्तालाई शोषितहरूले नै उल्ट्याएर शोषण गर्नेहरूमाथि नयाँ शासन कायम गर्न सक्दछन् ।

फ्रान्सेली क्रान्तिसँग भावनात्मक सम्बन्ध रहे पनि देसाईले प्रस्तुत गरेको तथ्य र तर्क भन्दछ— रूसी क्रान्ति मार्क्सको दर्शनको उपज होइन । रूसमा पुरानो सत्ता उल्टिँदा लेनिन स्विट्जरल्यान्ड निर्वासनमा थिए । आफ्नो देश रूसविरुद्ध लडिरहेको जर्मनीको सहयोगमा उनी रातारात फिन्ल्यान्ड पुन्याइए, जहाँबाट उनी सेन्ट पिटर्सबर्ग छिरे र तुरुन्तै बोल्सेभिकहरूको तर्फबाट किसानलाई जमिन र रूसमा अलोकप्रिय विश्वयुद्धमा लडिरहेका किसान-सिपाहीलाई युद्धविराम र शान्तिको आश्वासन बाँडे । यी दुई घोषणाले बोल्सेभिकहरूको लोकप्रियता एक्कासि बढायो र सत्ता कब्जा गर्न मद्दत गर्‍यो । यसरी साम, दाम, दण्ड, भेद सबै रणनीति प्रयोग

गर्दै वास्तविक रूसी क्रान्ति सम्पन्न भएको आठ महिना नबित्दै बोल्सेभिकहरू सत्ता हत्याउन सफल रहे, तर यो प्रयोग ७० वर्षसम्म मात्रै टिक्यो ।

देसाईका अनुसार लेनिनवादीहरूको वास्तविक शक्तिको स्रोत पेसेवर क्रान्तिकारीहरूको चुस्त र केन्द्रीकृत सङ्गठन थियो न कि अर्थराजनीतिको सिद्धान्तमा पारङ्गतता वा मजदुरको समर्थन । सत्ता प्राप्तिका लागि लेनिनवादीहरूले सिद्धान्त चटकै छोडेर विपरीत अमार्क्सिय सिद्धान्त समातेका उदाहरणहरू पुस्तकमा पाइन्छन् । रूसी क्रान्तिको मार्क्सवादीहरूबीच भएका विवादहरू देसाईको शब्दमा रगतपच्छे र प्राणघातक रहेका छन् र त्यसो हुनु मेन्सेभिक र ट्रट्स्कीवादीहरू मार्क्सिय सिद्धान्तलाई अटल मेरुदण्ड मान्ने र लेनिनवादी-स्टालिनवादीहरूले रणनीतिक सफलताका लागि सिद्धान्तमा तरलता अपनाउनाको कारण हो । पुँजीवादी विकसित मुलुकमा मात्र समाजवादी क्रान्ति सम्भव छ भन्ने मार्क्सको भनाई नकार्दै ‘नारोदिनिक’ भनिने समूह रूसजस्तो अविकसित ग्रामीण सामन्ती समाज पुँजीवादको चरणमा प्रवेश नगरी एकैचोटि समाजवादमा छलाड मार्न सक्दछ, भन्थे । यस्तो सम्भव हुँदैन भनेर सन् १९२० ताका लेनिनले ‘नारोदिनिक’ दृष्टिकोणको विरोध गरेका थिए । विश्वभरि नै पुँजीवादको कलियुग व्याप्त हुन्छ, त्यसपछि संसारभरिकै शोषित मजदुरहरू एक भई सम्पूर्ण मानवजातिलाई समाजवादी रामराज्यमा पुन्याउनेछन् भन्ने मार्क्सिय धारणा लेनिनको पनि थियो ।

बोल्सेभिकहरू सत्ता कब्जा गर्न सफल भएपछि एउटै देशमा मात्र पनि समाजवादी क्रान्ति सम्भव छ भन्ने अमार्क्सिय धारणा लेनिनवादी-स्टालिनवादीहरूले लिन थाले । तर अर्थशास्त्रीय हिसाबले यो सम्भव थिएन, विश्व पुँजीवादबाट अलग रहेर रूसी समाजवादले आफूलाई टिकाउन सकेन । न त यस व्यवस्थाले किसानको हक प्रत्याभूत नै गर्न सक्यो । सन् १९१७ मा लेनिनले ‘किसानलाई जमिन र किसान-सिपाहीलाई शान्ति’ भन्ने नारा दिएका थिए । तर एक दशक नपुग्दै रूसी कम्युनिस्ट पार्टीले सहरकेन्द्रित औद्योगिकरणका लागि पुँजी सङ्कलन गर्न सामूहिकीकरणको नाममा किसानको जग्गा खोस्यो, हजारौँ मारिए, कैयन् साइबेरियाको ‘गुलाग’ मा सडाइए । यस मारबाट १९औँ शताब्दीमा युरोपको अन्न भण्डार भनेर चिनिने रूसको कृषि २१औँ शताब्दीको सुरुसम्म पनि थला परेकै छ ।

देसाईले पुस्तकको ठूलो हिस्सा प्राज्ञिक मार्क्सलाई लेनिनवादी-स्टालिनवादीहरूको अपभ्रंशबाट मुक्त गर्न खर्चेका छन् । *डास क्यापिटल* मा मार्क्सले गरेका गणितीय तर्कलाई आधुनिक अर्थशास्त्रको मद्दत लिई अर्थ्याउने लेखक कोसिस गर्दछन् । पुस्तक पढ्न सरल छैन, तर आफ्नो लेखाइको रक्षा गर्दै देसाई भन्दछन्— “मार्क्सका तीनओटै भोल्याममा पाइने अष्टचारो लेखाइ पहिले पढ अनि मैले लेखेको निचोड सजिलो कि गाँहो, कुरा गरौँला ।”

लेखक देसाई मार्क्सको अर्थशास्त्रले एडम स्मिथको सिद्धान्त पचाएर त्यसको कसरी थप व्याख्या गर्‍यो भन्ने केलाउँदछन् । त्यसपछि उनी जर्मन दार्शनिक हेगेलबाट मार्क्सले कस्तो दर्शन र इतिहासलाई विश्लेषण गर्ने दृष्टिकोण अपनाए प्रस्तुत गर्दछन् । स्मिथले बजारप्रधान समाज कसरी बढी उत्पादनशील हुन्छ, कसरी श्रमको विविधीकरण गरी उत्पादन प्रणालीको दक्षता बढाउँछ र निजी सम्पत्ति हकभोग गर्न पाउने कानुनी निश्चितताले कसरी पुँजीवादी प्रणाली दृढो रहन्छ भन्ने सैद्धान्तिक आधार प्रस्तुत गरेका थिए । यही आधारलाई नै मार्क्सले आफ्नो चिन्तनको प्रस्थानविन्दु मानेका छन् ।

फ्रान्सेली क्रान्ति आतङ्कमा टुङ्गिएपछि जन्मिएको नेपोलियनको प्रतिक्रान्तिले निफन्दै गरेको तत्कालीन जर्मन इतिहासका उपज थिए दार्शनिक हेगेल । भताभुङ्ग समाजमा स्थिरता र समृद्धि कसरी ल्याउने भन्ने प्रश्नले स्मिथ र हेगेल दुवैलाई चिन्तित पारेको थियो । व्यापार र त्यसको संरक्षणले समृद्धिको सुनिश्चितता दिलाउने तर्कमा स्मिथ समाधान पाउँथे भने हेगेल मानव सचेतनाको अभिवृद्धिमा । उनको तर्कमा इसाईहरूको रामराज्य परिकल्पना- यशुको दोस्रो पुनर्जन्म-भक्तिकेन्द्र । हेगेलको विश्लेषणमा जर्मनसभ्यताका तीन थरी आधार देखिन्छन् । पहिलो, पारिवारिक शोच रहेको क्षेत्र, दोस्रो बजारको प्रभाव रहेको नागरिक समाज (राज्यभन्दा भिन्न) र तेस्रो समस्त जातिको सचेतनाको आधार राष्ट्र-राज्य । हेगेलका अनुसार राज्यका वेतनभोगी निष्पक्ष नोकरशाहहरूले सचेतना जोगाइराख्दछन् ।

युवा मार्क्स आफूलाई नव-हेगेलवादी मान्थे तर पछि गएर उनी नोकरशाहहरूबाट समाजमा न्यायपूर्ण निष्पक्षता आशा गर्नु निरर्थक हुन्छ भन्ने निष्कर्षमा पुगे । मार्क्सको तर्क थियो— नोकरशाहहरू पनि शोषकवर्गबाटै उत्पादन हुने हुनाले समाजको उन्मुक्ति समस्त श्रमजीवी मजदुरहरूबाट मात्र सम्भव हुन्छ र यसका लागि विश्वभरि नै यो वर्ग सचेत बन्नु आवश्यक छ । यसको विपरीत लेनिनवादीहरूले एउटै देश (रूस) मा मात्र समाजवादी क्रान्ति आउन सक्छ भनेर मार्क्सिय चिन्तनमा अपभ्रंश ल्याए । यस्तो शोचको वकालत रूसी मजदुरहरूको नभई पार्टीका नोकरशाहहरूको थियो । शीर्षाशन गरेका हेगेललाई सोभो पारै भन्ने मार्क्सको प्रख्यात दाबी थियो । देसाई भन्दछन्— “लेनिनवादी-स्टालिनवादीहरूले उल्टै मार्क्सलाई शीर्षाशन गराए ।”

पुँजीवादी यात्रा

सन् १८४८ को क्रान्ति विफल भएपछि कम्युनिस्ट घोषणापत्रबारे उठेका थुप्रै दार्शनिक प्रश्नका जवाफ खोज्न मार्क्स लागे र आफ्नो अध्ययनको विषय हेगेलियन दर्शनशास्त्रबाट अर्थराजनीतिगत फेरे । जीवनको अन्त्य (१८८३) सम्म उनको दिमागमा मूलभूत दुइटा प्रश्न घुमिरहेका थिए— पुँजीवादको यन्त्रलाई दक्षतासँग चलाउने ऊर्जा के हो ? र

पुँजीवादको भविष्य के हुन्छ? यी प्रश्नहरूको जवाफ मार्क्सले *डास क्यापिटाल*को तीनओटा भोल्युममा दिने चेष्टा गरेका छन्। आफ्नो जीवनकालमा उनले *डास क्यापिटाल*को पहिलो भोल्युम मात्र प्रकाशित गरे सन् १८६७ मा। देसाईका अनुसार *डास क्यापिटाल*को पहिलो भोल्युम प्रकाशन हुँदा मार्क्सले अरु दुई भोल्युमको पाण्डुलिपि तयार पारिसकेका थिए र साथै करिब एक हजार पेजको सहयोगी टिपोटहरू पनि। यस्ता टिपोट थिए— आफ्नै प्रयोगका लागि पढेका किताबको सारांश, *कम्युनिस्ट मेनिफेस्टो*बारे उठेका प्रश्नहरूसित सम्बन्धित नयाँ फुरेको विचार इत्यादि। तर, आफ्नो बाँकी जीवनकालमा पाण्डुलिपि प्रकाशन गर्न उनले कुनै चेष्टा गरेनन्। बरु मार्क्सको मृत्युपछि उनका उद्योगपति मित्र एङ्गेलसले पाण्डुलिपि सङ्कलन गरी भोल्युम-२ सन् १८८५ मा र भोल्युम-३ सन् १८९४ मा प्रकाशित गरे। यसो हुनुको कारण युवा मार्क्सको समाजवादी क्रान्ति भइहाल्ने जोसिलो बनाइ र 'पाको' मार्क्सले देखेको पुँजीवादभित्र रहेको सृजनात्मक प्रगतिशील शक्तिबीचको भावनात्मक द्वन्द्वका कारण हो भन्ने देसाईको खोजले देखाउँदछ।

त्यस बखतसम्म युरोपेली मार्क्सवादीहरूले मार्क्सलाई देउताकै दर्जा दिइसकेका हुनाले मार्क्सका सबै हस्तलिखित टिपोटहरू सुरक्षित राखियो, मार्क्सले प्रकाशन गर्न अयोग्य व्यक्तिगत चिन्तन मात्र ठाने पनि। जर्मनीमा पहिलो विश्वयुद्धपछि प्रतिक्रान्तिका कारण जर्मन सोसल डेमोक्र्याटिक पार्टीले मार्क्सका पाण्डुलिपिहरू बोल्सेभिकहरूलाई जिम्मा लगाइदियो। सन् १९२० र १९३० तिर यी पाण्डुलिपिहरू थोर-बहुत प्रकाशित भए, जसलाई *य्याजानोभ म्यानुस्क्रिप्ट्स* भनिन्छ। खुस्चोभले सन् १९५६ को बीसौँ पार्टी काङ्ग्रेसमा स्टालिनका कृकृत्यहरूको भण्डाफोर गरेपछिको खुकुलो वातावरणमा सबै पाण्डुलिपि प्रकाशित भए। मार्क्सका खेसाभेसा र टिपोटहरू ४५ भोल्युममा उपलब्ध छन्। देसाईका अनुसार रूस र पूर्वी युरोपेली अर्थराजनीतिमा कम्युनिस्ट पार्टीहरूको निस्सिस्त्वि पकडले मार्क्सबारे स्वतन्त्र प्राज्ञिक चिन्तन हुन दिएन, तर पश्चिम युरोपमा भने *य्याजानोभ म्यानुस्क्रिप्ट्स*ले विश्वविद्यालयहरूभित्र र बाहिर मार्क्सबारे सन् १९६० को दशकमा छलफल सुरु गर्न सहयोग गऱ्यो। नव-वामपन्थीहरू जन्मिए, जसलाई लेनिन र स्टालिनका कृकृत्यहरूको भारी बोक्न आवश्यक परेन। यिनीहरू अर्थशास्त्रको प्रगति र अर्थतन्त्र नाप्ने नयाँ औजारहरूबारे पोख्त थिए। पुँजीवाद र सामाजिक संरचनाबारे नयाँ दृष्टिकोणहरू र गहन विवादहरू उनीहरूबाटै अगाडि आयो।

देसाईले आफ्नो पुस्तकमा मार्क्सका सबै लेखोटको सिंहावलोकन गर्दै तिनलाई पश्चिम युरोप र अमेरिकामा विकास भएका नव-मार्क्सवाद र आधुनिक अर्थशास्त्रको कसीमा पनि जाँचेका छन्। उनको निष्कर्ष छ— मार्क्सको वास्तविक बनाइ हो— पुँजीवाद विश्वव्यापी हुन्छ, एउटै राष्ट्रमा मात्र सीमित हुँदैन। पुँजीवादी समाजले गैरपुँजीवादी समाजले भन्दा बढी

समृद्धि ल्याउँछ। सो क्रममा नाफा र नोक्सानका (नाफाको दरमा ऱ्हास हुने) छोट्टा एवं लामा उतारचढावहरू सङ्कटका रूपमा चलिरहन्छन्, तर आफूलाई नयाँ प्रविधि इत्यादि मार्फत पुनर्जीवित गरिरहन सक्ने पुँजीवादी क्षमता त्यति छिट्टै ऱ्हास हुनेवाला छैन। लेनिनवादीहरूले पुँजीवाद आजभोलि नै नाशवान् छ भनेको तर्क देसाई 'पाको' मार्क्सका लेखाइहरूमा भेट्दैनन्।

मार्क्सको योगदान यस प्रश्नको उत्तर दिनुमा रह्यो, नाफा भनेको भण्डारीकृत श्रमले सिर्जना गर्ने 'अतिरिक्त मूल्य' हो।

तत्पश्चात् देसाई गैरसाम्यवादी मुलुकहरूमा समाजवादी शोच कसरी अगाडि बढ्यो भन्ने विश्लेषण गर्न लाग्दछन्। एडम स्मिथकै कालखण्डमा बजारिया अर्थतन्त्र जमिन, श्रम र पुँजीमा निर्भर हुने वास्तविकता स्थापित भइसकेको थियो। जमिनबाट भाडा र श्रमबाट ज्याला आउने व्याख्या स्मिथपछिका डेभिड रिकार्डोजस्ता अर्थशास्त्रीहरूले गरिसकेका थिए। पुँजीबाट नाफा कसरी आउँछ भन्ने प्रश्न भने अनुत्तरित नै थियो। मार्क्सको योगदान यस प्रश्नको उत्तर दिनुमा रह्यो— नाफा भनेको भण्डारीकृत श्रमले सिर्जना गर्ने 'अतिरिक्त मूल्य' हो। देसाईका अनुसार मार्क्सको पहिलो भोल्युम प्रकाशित हुनेबित्तिकै र आजसम्म पनि अर्थशास्त्रीहरूमाभ मार्क्स विवादितै रहिरहनुको पछाडि जीवित श्रमले मात्र मूल्य सृजना गर्दछ भन्नुमा रहेको छ। यदि यसो हो भने कुनै उद्योगपतिले किन मेसिनको प्रयोग गर्ने? मार्क्सले 'अतिरिक्त मूल्य' लाई 'शोषण' को पर्यायभन्दा अर्को समस्या जन्मायो। प्रश्न उठ्दछ— पुँजीले श्रमलाई शोषण गर्दछ भने के श्रमले पुँजीलाई शोषण गर्न सक्दैन?

श्रम महँगो हुनेबित्तिकै कम खर्चिला मजदुर पाइने देशतर्फ पुँजी पलायन हुन्छ भन्ने १९औँ शताब्दीमै प्रमाणित भइसकेको थियो। भूमण्डलीकरणको वर्तमान युगमा सङ्गठित श्रमको चर्को ट्रेड युनियनवाजीले पुँजी र उद्योगपतिलाई अचाक्ली गरे भने दुवै अन्यत्रै पलायन भइहाल्छन्। यसै तथ्यलाई बुझेर होला सन् १८९१ पछि सचेत जर्मन मजदुरहरूले क्रान्तिकारीहरूलाई समर्थन नगरी ट्रेड युनियनका सुधारवादीहरूलाई गरेका थिए, आफ्नो रोजीरोटी सुरक्षित राख्न। फासीवादको उदयताका त अन्तर्राष्ट्रियवादको सट्टा मजदुरहरूले उग्र राष्ट्रवाद रुचाएको इतिहासले देखाई नै सक्यो। हालका वर्षहरूमा नेपालमै पनि यस्तो पुँजी पलायनको क्रम जारी छ।

*डास क्यापिटाल*का तीनै भोल्युम प्रकाशित भएपछि त्यसबारे गहन आलोचनाहरू सुरु भए। पहिलो र तेस्रो भोल्युमबीच रहेको निमित्ता तर्कहरू औल्याउने पहिला अर्थशास्त्री थिए, भियनाका बोहम-बावेर्क। देसाईका

अनुसार कतिपय विवाद 'पाको' मार्क्सकै 'काँचो' पाण्डुलिपिका विरोधाभास अभिव्यक्ति र अस्पष्टताले निम्त्याएका थिए। मार्क्स जीवितै रहँदा मार्क्सवादीहरूले उनलाई आफ्नो सर्वमान्य नेता घोषित गर्न खोज्दा मार्क्सको— "मलाई थाहा भएसम्म म मार्क्सवादी होइन!" भन्ने रोचक जवाफ देसाई स्मरण गराउँदछन्।

अर्को आलोचनात्मक धार एडवार्ड वर्नस्टाइनको थियो। उनको तर्क थियो— "पुँजीवाद मार्क्सले अध्ययन गर्दाको समयमा जस्तो स्थिर रहेको छैन, आफूलाई परिष्कृत गरिसक्यो।" फेरि अर्को धारका प्रवर्तक काउट्स्की मजदुरहरूको तागत संसदीय अभ्यासबाटै क्रमिक बढ्दै जाने मान्यता राख्थे, जुन त्यस बखतको जर्मन संसद्को तथ्याङ्कले पनि देखाउँदछ। नेकपा एमालेभित्र तेस्रो धारका प्रवर्तक घनश्याम भुसालले भर्खरै *आजको मार्क्सवाद र नेपाली क्रान्ति* नामक पुस्तकमा खँदिलो अध्ययन र प्रमाणले (१ सय वर्षअघि वर्नस्टाइन र काउट्स्कीले प्रमाणित गरेभन्ने) नेपालमा विगत ५० वर्षको दौरानमा सामन्तवादलाई दलाल पुँजीवादले प्रायः विस्थापित गरिसकेको र एमालेको संसदीय अभ्यासले नै श्रमिकको हकहित बढाएको तर्क प्रस्तुत गर्दछन्।

देसाईका अनुसार सबैभन्दा रोचक धार रोजा ल्गजम्बोर्गको थियो। ल्गजम्बोर्गले मार्क्सको सोचाइमा अन्तर्निहित विश्वव्यापी अवधारणा पुनर्स्थापित गरिन्। उनको पहिलो व्याख्या थियो— पुँजीले उपनिवेशमार्फत बजार विस्तार गर्ने तरिका। खपत हुन नसक्ने उत्पादनलाई पचाउन सक्ने तेस्रो डिपार्टमेन्टको प्रतिपादन उनको दोस्रो तार्किक योगदान थियो। मार्क्सको मोडलमा पुँजीवादी अर्थतन्त्रमा उत्पादन गर्ने मेसिन डिपार्टमेन्ट र ज्याला डिपार्टमेन्ट गरी दुई विभाजन मात्रै थिए। ल्गजम्बोर्गले हतियार र सैनिक सामरिक क्षेत्रलाई पुँजीको नाफा कायम राख्न टेवा दिने तेस्रो डिपार्टमेन्टका रूपमा प्रस्तुत गरिन्। अमेरिकी राष्ट्रपति ड्वाइट डी आइजनहावरले यस प्रकरणलाई सैनिक-उद्योग कम्प्लेक्सको नामकरण गरेका थिए। देसाईका अनुसार— "हिजोआज भन्न लाज लागे पनि" रोजाकै मोडललाई अर्थशास्त्रीय हिसाबले विश्लेषण गर्ने हो भने फासीवादी जर्मनीले 'स्वतन्त्रताविनाको पुँजीवाद'- अन्तर्गत आर्थिक प्लानिङको मोडल विकास गऱ्यो। भारतका जवाहरलाल नेहरूदेखि सिङ्गापुर, जापान र कोरियाले समेत यही अवधारणा लागू गरेका हुन्। सन् १९८० को दशकमा बुढचौली चरित्र देखाइसकेको सोभियत सङ्घलाई घुँडा टेकाउन 'स्टार वार्स' को अत्यन्तै महँगो सैन्य प्रविधिमार्फत अमेरिकी राष्ट्रपति रोनाल्ड रेगनले तेस्रो डिपार्टमेन्टलाई नै पोसे।

पुँजीवादभन्दा उपल्लो समाजवाद
पश्चिम युरोप र खास गरी अमेरिकामा अमार्क्सवादी अर्थशास्त्रीय व्याख्या र विश्लेषण गर्न मार्क्सको निचोड प्रयोग गरियो। यस्तो व्याख्यामा अस्ट्रो-हङ्गेरियन

साम्राज्यको पतनपश्चात् पूर्वी युरोपमा फासीवादको उदय हुन थालेपछि जर्मनी र अस्ट्रियाजस्ता मुलुकबाट धपाइएका अर्थशास्त्रीहरूको ठूलो भूमिका थियो । उनीहरू अर्थशास्त्रमा विकसित नयाँ शौच मात्रै होइन, मार्क्सका विचारसित पनि राम्रै परिचित थिए । मार्क्सका विरोधाभासपूर्ण पाण्डुलिपिहरूले समाजवादबारे दुई भङ्गालो जन्माएका थिए । एकथरी 'पुँजीवाद बाहिर रहने समाजवाद' को वकालत गर्थे । सन् १९१७ देखि १९२९ सम्मको सोभियत युनियन, माओको चीन, क्युवा, उत्तर कोरिया र बर्मा यस्ता व्यवस्थाका प्रतिविम्ब हुन् । अर्को भङ्गालो 'पुँजीवादभित्रै समाजवाद' सम्भव छ भन्ने जिकिर गर्दछ । बर्लिनको पर्खाल ढलेपछि अधिल्लो भङ्गालोको वंशै सखाप भयो र त्यसको पक्षमा खर्चिएका वाद-विवाद निरर्थक हुन पुगे ।

देसाईका अनुसार हाल विश्वमा 'पुँजीवाद भित्रको समाजवाद' मात्र अर्थराजनीतिक वास्तविकता भएको छ, जुन लेनिनवादी अपभ्रंश पन्छाएपछि मार्क्सको *डास क्यापटाल*सित मिल्दो छ । यसभित्र पुँजीवादको भविष्यबारे अर्थराजनीतिक विश्लेषण तीन थरी चिन्तकहरूको दृष्टिकोणवरिपरि चलिरहेको छ । बेलायती अर्थशास्त्री जोन मेनार्ड केनिजको सिद्धान्त एउटा बलियो ध्रुव हो । यस सिद्धान्तको 'सुनौलो युग' सन् १९४८ देखि १९७३ को पहिलो तेल-सङ्कटको कालखण्डसम्म रह्यो । देसाई केनिजलाई हेगलको अनुयायीका रूपमा चित्रण गर्दछन्, किनभने हेगलको वकालत छ- अर्थतन्त्रमा राज्यको कुनै न कुनै प्रकारको नियन्त्रण हुनुपर्दछ । तर तेल-सङ्कट र व्यापक बेरोजगारको समस्यापछि यस अवधारणाले सैद्धान्तिक अगुवापन गुमाएको छ । अर्को ध्रुव फ्रेड्रिक भन हायाकको स्वतन्त्र विश्वव्यापी बजारको अवधारणावरिपरि चलिरहेछ । 'पाको' मार्क्स हायाककै नजिक भेटिन्छन् भन्ने द-हो तर्क देसाई अधि सार्दछन्, जुन साधारण एवं परम्परागत वामपन्थी मान्यताविपरीत देखिन्छ ।

तेस्रो ध्रुव दोस्रो विश्वयुद्धपछि चर्चामा आई हराएका तर सन् १९९० मा साम्यवादी मुलुकहरूको पतनपछि फेरि चर्चामा आउन थालेका अर्थराजनीतिक विश्लेषक कार्ल पोल्यानीले अधि सारको विचारले ओगटेको छ । अवश्यम्भावी भए तापनि बजारलाई पोल्यानी आधुनिक मानवइतिहासको 'सैतानी जाँतो' मान्दछन्, जसले सामाजिक पुँजीमा धनी नागरिकलाई पिसेर शीतलरिवाज शून्य, बजारमा बिक्न सक्ने श्रम (पीठोजस्तै) बनाइदिन्छ । यस्तो जाँतोको दुर्दशाबाट बच्न केनिज र हेगल राज्यले महत्वपूर्ण भूमिका खेल्नुपर्दछ भन्दछन् भने हायाक र 'पाको' मार्क्स भन्दछन्- सो गर्न बजारै सक्षम हुन्छ न कि राज्यका नोकरशाहहरू । पोल्यानीका अनुसार सैतानी जाँतोले ल्याएको दुर्दशाबाट समाजलाई धर्म वा त्यस्तै खाले उच्च नैतिक मूल्यले

मात्र जोगाउँदछ र पुँजीवादलाई प्रजातान्त्रिक बाटोमा डोच्याउन सक्दछ । सन् १९४४ मा पहिलोपल्ट प्रकाशित भएको पोल्यानीको प्रमुख कृति *द ग्रेट ट्रान्सफर्मेशन* विकसित औद्योगिक मुलुकहरूमा फासीवादको उदय कसरी हुन सक्थो भन्ने प्रश्नको वरिपरि केन्द्रित छ । पुस्तकमा पोल्यानी उच्च नैतिकताविना पुँजीवाद कसरी सजिलैसँग फासीवादमा परिणत हुन्छ भन्ने देखाउँदछन् ।

पोल्यानीका अनुसार स्वतन्त्र बजार त्यसै प्रादुर्भाव भएको होइन, बलिया सरकारहरूले समाजमाथि जबर्जस्ती लादेको प्रणाली हो । उनी भन्दछन्- "मानवजातिको अन्तर्निहित चरित्र प्रतिस्पर्धा गर्ने होइन, सहकार्य गर्ने हो ।" पुँजीवादी अर्थप्रणालीको संसर्गले नेपाली अर्थ र सामाजिक व्यवस्थामा कस्तो प्रतिफल ल्यायो भन्ने विश्लेषण गर्न पोल्यानीको सिद्धान्त उपयोगी छ । यद्यपि सोसल साइन्स बहाले आयोजना गर्ने 'इमर्सन कोर्स' मा बाहेक अन्यत्र पोल्यानीका बारे नेपालमा खासै चर्चा भएको छैन । हालसालै टोरोन्टो विश्वविद्यालयकी सहायक प्राध्यापक क्याथरिन निलसन न्यान्किनले पोल्यानीकै 'डबल मुभमेन्ट' को अवधारणा प्रयोग गरी काठमाडौँको पूर्वमा रहेको साँखुको बजारको चित्रण आफ्नो पुस्तक *द कल्चरल पोलिटिक्स अफ मार्केट्स*मा गरेकी छिन् । पोल्यानीको भनाइलाई देसाई भने निराशावादी ठान्दछन् ।

देसाईको विश्लेषणमा मार्क्सले खोजेको पुँजीवाद बाहिर वा भित्रको समाजवाद होइन, बरु पुँजीवादभन्दा परको वा उपल्लो समाजवाद हो । लेखकका अनुसार बर्लिनको पर्खाल ढल्नु मार्क्सले लेनिनवादीहरूसँग बदला लिए बराबर हो र पुस्तकको शीर्षकले यो मर्म समेटेको छ । देसाई प्रश्न गर्दछन्- "मार्क्सले बदला त लिए तर के उनले आफ्नो उपल्लो समाजवादमा पुग्ने भन्ने इनाम पाउलान् ?"

देसाईलगायत माथिका मार्क्सिय विश्लेषणको आधारमा १० वर्षे जनयुद्धमार्फत नेपालमा माओवादीले विस्थापित गर्न खोजेको 'पुरानो सत्ता' कतै डन किहोटेको 'विन्डिमिल' त होइन भन्ने प्रश्न तेर्सिन्छ । यस्ता प्रश्नको उत्तर खोज्नुका साथै समाजवाद, पुँजीवाद र मार्क्सवादको भविष्यबारे चिन्तन गर्न मार्क्सवादी र गैरमार्क्सवादी दुवै खेमाका विश्लेषकहरूले देसाईको पुस्तक अत्यन्तै उपयोगी सामग्रीको रूपमा पाउनेछन् । ■

जवालीले सन् १९९३ देखि १९९७ सम्म मेघनाद देसाईसँगै *ह्युम्यान च्याइस एन्ड क्लाइमेट चेन्ज* नामक कृति निकाल्ने अनुसन्धानमा काम गरेका थिए ।

विविध पुस्तकहरूको समीक्षा गरी चौमासिक रूपमा मन्थन प्रकाशित हुन्छ । सामाजिक र वातावरणीय परिवर्तन अध्ययन संस्था-नेपालले यो प्रकाशित गर्दछ । मन्थनमा प्रस्तुत विचारहरू लेखक स्वयंका हुन् तिनले संस्थाको सम्पादक वा सहयोगीहरूका धारणा प्रतिनिधित्व गर्दैनन् । कुनै पुस्तकको समीक्षात्मक विश्लेषण इच्छा गर्नुहुने पाठकहरूले समीक्षा लेख पठाउनुअगावै कृपया सम्पादन समितिका सदस्यहरूसित सम्पर्क गर्न अनुरोध गर्दछौं ।

संयोजन र सम्पादन
अजय दीक्षित

सह-सम्पादन
दीपक जवाली
मधुकर उपाध्या
अनिल पोखरेल

विशेष सहयोगी
प्रशान्त अर्याल
टीकाराम शर्मा पौडेल

टाइप सेटिङ
सामाजिक र वातावरणीय परिवर्तन
अध्ययन संस्था- नेपाल

व्यवस्थापन
मायानाथ भट्टराई
डेकप्रसाद अधिकारी

वितरण सहयोगी
विष्णुकुमार श्रेष्ठ
डिल्लीप्रसाद बराल

फिल्म स्क्यानडिङ
डिजी स्क्यान प्रि-प्रेस

मुद्रण
फरम्याट प्रिन्टिङ्ग प्रेस प्रा.लि.

पत्राचार:

सामाजिक र वातावरणीय परिवर्तन अध्ययन संस्था- नेपाल

पाटनढोका, ललितपुर • पोष्ट बक्स नं. ३९७१, काठमाडौँ • फोन नं. : ५५२८१११, ५५४२३५४
फ्याक्स : ९७७-१-५५२४८९६ • ईमेल : iset@wlink.com.np